

Горан Николић*, Пирот

Goran Nikolić, Pirot

О ДОСАДАШЊИМ ИСТРАЖИВАЊИМА ПОКРЕТА ОТПОРА У ПИРОТСКОМ КРАЈУ ТОКОМ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

ABOUT THE EXISTING STUDIES OF THE RESISTANCE MOVEMENT IN THE AREA OF PIROT DURING THE SECOND WORLD WAR

***Сажетак:** У тексту се анализирају досадашњи радови о покрету отпора у пиротском крају током Другог светског рата, при чему су, поред самих радова, у одређеној мери проучавани и извори на основу којих су они писани. Уочене су озбиљне недоследности у обављеним истраживањима, неки радови и не заслужују да се назову истраживањем. Такође је уочено врло скромно коришћење бугарских извора, иако би они морали да буду темељно истражени, с обзиром да је пиротски крај током Другог светског рата био под бугарском влашћу. И поред извесне хиперпродукције текстова о овој теми, нарочито у социјалистичком периоду, целовитији и свеобухватнији рад до сада није написан. Циљ овог рада је да буде припрема и подстицај за нова, методолошки доследнија истраживања од досадашњих.*

***Abstract:** The text analysis the existing studies of the resistance movement in Pirot area during the Secind World War and it also studies to a certain extent the sources on the basis of which those were written. Seriuos inconsistencies in the research have been observed and some*

* goranmnikolic@gmail.com

studies even do not deserve to be called researches. A very poor use of Bulgarian sources has been observed although they should have been studied in detail as Pirot area was under the Bulgarian rule during the Second World War. Besides certain hyperproduction of the texts relating to this topic, especially in the socialist period, more complex and comprehensive study has not been written so far. The aim of this work is to be a preparation and stimulation for new and methodologically more consistent research in the future.

Кључне речи: Други светски рат, Пирот, партизански покрет, четнички покрет, национализам, тоталитаризам

Key words: The Second World War, Pirot, partisan movement, chetnik movement, nationalism, totalitarianism

О покрету отпора током Другог светског рата у Југославији писало се доста, али су те публикације често биле изван оквира доследног, методолошког утемељеног истраживања. Такав је случај и са истраживањем покрета отпора у пиротском крају. Циљ овог рада је да укаже на неке основне карактеристике досадашњих радова на ову тему и да буде нека врста подстицаја за нова истраживања.

Почетак истраживања датира из педесетих година, свега неколико година после завршетка рата. Иницијатива није потекла из пиротске средине већ од највиших форума владајуће партије. Ондашња Комисија за историју Централног комитета Савеза комуниста Србије (ЦК СКС), односно Историјски архив ЦК СКС, у заједници са Савезом бораца народноослободилачког рата (СУБНОР), почео је са прикупљањем сећања учесника Народноослободилачке борбе (НОБ) широм Србије, па и у Пироту. Ова активност се додатно интензивирала пред крај педесетих година, када је, поводом прославе 20. годишњице партизанског устанка, одбор за прославу у Србији дао иницијативу да се напише хронолошки преглед развоја НОБ у више књига као збирка Србија у Народноослободилачкој борби (Перовић, 1961, стр. 435; Пола века Института за новију историју Србије, 2008, стр. 10). Као део ових активности, у Пироту је формирана Окружна група за писање историје народноослободилачког покрета (НОП) пиротског, лужничког и димитровградског краја, која је такође прикупљала сећања учесника рата. У пиротском Историјском архиву - фонд Пирот и околина у НОБ, чувају се како оне изјаве учесника НОБ које је забележила поменута пиротска Окружна група, тако и копије

оних које је прикупио Историјски архив ЦК СКС¹, а односе се на југоисточну Србију. Први утисак приликом читања ових својеврсних докумената је да у њима скоро да нема идеализације НОБ, што је неретко било случај у радовима писаним и објављеним у периоду социјализма. У даљем тексту најпре ћемо дати краћи опис и коментар ових изјава.

Најобимнији документ носи назив Стенографске белешке – Историјат среза нишавског и града Пирота (у даљем тексту – Стенографске белешке). На самом почетку стоји да су изјаве давале 28 истакнутих учесника НОБ у пиротском крају: Велимир Костић Бајез, Јован Митић Ђорђе, Ратомир Раде Миленковић Парагвај, Светислав Милојковић Милојко, Ратомир Игњатовић Холивуд, Петар Милићевић, Милован Миле Тодоровић Тамбурка, Ђорђе Павловић, Божидар Колић Пуниша, Влајко Стојковић, Војислав Тошић Коросец, Драгомир Николић, Димитрије Стефановић Нишавац, Мита Матејић, Живадин Илић Рајко, Станимир Илић Станча, Сениша Милкић, Миодраг Вељковић, Александар Вељковић, Бранко Живковић, Новица Вељковић, Светозар Младеновић Моцарт, Јанаћко Ћирић, Боривоје Крстић, Бранко Стефановић, Драган Николић, Мирољуб Љубеновић и Љуба Марић.² Изјаве су записане у Пироту, 29. и 30. VI 1953. Текст има 72 стране.³ У њему се не само описују одређени догађаји, већ се настојало да се они и тумаче. Не бежи се од чињенице да је покрет отпора немачкој и бугарској власти у пиротском крају све до 1944. био слаб. Поред осталог, каже се да је велики број Пироћанаца био фрапиран војном снагом немачке војске и да је преовлађивало мишљење да се народ некако сачува док рат не прође. После немачког препуштања пиротског краја Бугарској, пиротски трговци су брзо развили релативно живу трговину, пре свега са Софијом, а у складу с тим и комуникацију са бугарским властима. И радништво

¹ Историјски архив ЦК СКС се 1958. трансформисао у Завод за прикупљање и обраду докумената о развоју радничког покрета у Србији, 1965. постаје Институт за историју радничког покрета Србије, а после урушавања социјализма 1992 – Институт за новију историју Србије.

² У Стенографским белешкама има доста грешака баш од стране стенографа, па и код навођења имена. На пример, стоји Веља Коцић, иако таквог нема међу истакнутијим пиротским припадницима НОП-а и са великом сигурношћу сматрамо да је то Велимир Костић, итд. Таква места су исправљена, а неким именима су додати и њихови познати надимци, иако су на почетку Стенографских бележака изостављени, јер су ти људи у другим списима о НОБ-у скоро увек представљани са надимцима.

³ У пиротском Историјском архиву постоји још један примерак ових Стенографских бележака који је прекуцан гушћим проредом и има 46 страна. У овом раду, приликом цитирања и навођења броја неке стране, имали смо у виду прву верзију.

је кренуло сличним путем, баталило раније послове и окренуло се црној берзи. Чиновничке породице су отишле у Белу Паланку и Ниш, на територију Недићеве Србије. Главни разлог за такав потез био је економске природе, јер је недићевска власт и даље давала плате и пензије предатним чиновницима. Истичу се, дакле, економски мотиви за пресељење, а не одбијање да се деца школују на бугарском језику, што је касније постало доста уобичајено да се напише. Бугарске школе у целом крају, укључујући и бугарску гимназију у Пироту, радиле су скоро нормално. Истиче се да су често управо родитељи утицали на одлуку да се њихова деца уписују у пиротску бугарску гимназију. У тој школи је радила и бугарска омладинска фашистичка организација *Браник* (Бранник). Пироћанци су без великог отпора одлазили у трудовање – војнике који су служили војни рок у бугарској војсци без оружја, али зато са лопатом и другим грађевинским алатом, градећи широм Бугарске путеве и сличне објекте. Указује се на настојања неких краљевских официра да и у пиротском крају формирају четничку организацију Драже Михаиловића, покрет отпора који је био ривалски у односу на партизански НОП. У селима северно од Темске, у крају званом Буцак, ти краљевски официри су у својој намери и успели. Блиски сарадници земљорадничког првака Драгољуба Јовановића условљавали су приступање НОП-у разјашњењима о учешћу у власти после рата. У Стенографским белешкама се отворено говори и о великој слабости Партије. Пред рат, Комунистичка партија Југославије (КПЈ) није имала своје организације у пиротском крају, без обзира на јаку традицију радничког и комунистичког покрета у не тако далекој прошлости. И Савез комунистичке омладине Југославије (СКОЈ) био је врло слаб, имао је само организацију у Учитељској школи у периоду 1939-41. Међутим, ни те организације не би било да се 1939. у ту школу нису привремено уписала три скојевца која су искључена из школа у другим градовима због комунистичке делатности. Када су 1940. они отишли, организација СКОЈ-а је наставила да ради до рата, али се онда распала. Децидирано се наводи да ни у 1941, ни у 1942. години у пиротском крају није било ни партијске ни скојевске организације. Тек 1943. за чланове Партије се предлажу истакнути припадници НОП-а: Предраг Бошковић Павле, Божидар Колић Пуниша, Живадин Илић Рајко, Станислав Илић, Влајко Стојковић, Ђорђе Павловић, затим Синиша Николић Драгош, Светозар Пантелић Вук, Димитрије Стефановић Нишавац, Бранимир Ђирић Лужнички, Стојадин (Стојан) Миладиновић Соко. Број чланова Партије се ипак споро повећавао, тако да све до септембра 1944. није било ниједне партијске ћелије у целом нишавском срезу. Окружни комитет КПЈ за Пирот формира се тек марта 1944, али су га чинили углавном

људи из Црне Траве или они који су тамо били активни. Неки од оних којима је Партија указала поверење и кандидовала их за своје чланове, касније су раскандидовани јер су уместо у партизански одред отишли у трудоваке, односно бугарску војску, као што је случај са Милованом Тодоровићем, Љубомиром Јовановићем, те Ненадом Стефановићем. Слична је ситуација и са СКОЈ-ем, без обзира што је он конципиран тако да буде нешто масовнији од Партије – када је септембра 1944. Пирот ослобођен, у њему је било само 14 скојеваца. Они активисти НОП-а који су били хапшени од бугарске полиције, неретко су се слабо држали у затвору и одавали остале сараднике. Тек у периоду јануар-март 1944. једна партизанска јединица отворено и офанзивно је деловала на терену пиротског краја – после рата је за ту јединицу усвојен назив Нишавски одред. Међутим, већину њених бораца чинили су озренски (нишки) и тимочки партизани и они су крајем марта отишли у нишки крај. (Од тог људства формиран је Нишки, а не Нишавски одред⁴.) Прва озбиљнија партизанска јединица састављена баш од бораца из пиротског краја је Пиротски одред, формиран тек априла - маја 1944, али не баш у пиротском крају, већ у Лужници. Иако су борци из пиротског краја у њему чинили већину, ипак је у њему било и Лужничана и Црнотраваца, па су и командант одреда и његов заменик били Лужничани – Зарије Благојевић из Студене и Лазар Китановић из Црвене Јабукe. Неконвенционалност Стенографских белешки илустроваћемо једним примером. За пиротски говор је на једном месту речено да је то „српско-бугарски језик“. Ни пре ни после настанка Стенографских белешки, скоро нико од Пироћанаца се није усуђивао да јавно изјави тако нешто, а све због сталних сумњи на

⁴ Командир ове јединице Јован Митић Ђорђе дао је 1951. године изјаву Историјском архиву ЦК СКС о Сврљишком одреду, а у склопу тога две стране су посвећене и овој јединици коју на двадесетак места Митић назива само чета, а тек на два места користи синтагму Нишавски одред, од тога једном на почетку када објашњава да је ова јединица остављена на пиротском терену са циљем да се од ње формира Нишавски одред. Слична формулација је једном искоришћена и две године касније у Стенографским белешкама, али опет убедљиво доминира реч *чета*. На једном месту где се садржај односи на чету накнадно је додато оловком: „под именом Нишавски одред“. Међутим, већ од средине педесетих, усваја се назив Нишавски одред. Године 1974, у свом чланку у *Пиротском зборнику*, истакнути пиротски партизан Божидар Колић Пуниша јасно каже да су партизани за време рата ову јединицу углавном звали само – чета. Међутим, то је био усамљени глас. Жеља да пиротски крај добије још један партизански одред, макар и накнадно „поправком историје“, победила је. Једна од важнијих улица у Пироту носи име Нишавски одред, као и насеље које се наслања на ту улицу (ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, к. 7, Допуна потпуковника Митића од 8. октобра 1951, документ 14044 или 14045, стр. 5-7; Стенографске белешке, стр. 53, 64-67; Колић, 1974, стр. 95).

њих да су притајени Бугари или „бугараши“. Двадесет осам давалаца изјава у Стенографским белешкама свакако нису могли да дају изјаве уједначених сазнајних вредности, па понегде ипак има стереотипности и слабијих места уопште, непрецизности у подацима, грубих стенографских грешака и слично. На пример, уместо битка код Стола пише битка код Сопота, а број наведених погинулих бугарских војника у тој бици је знатно већи од оног који је касније помињан, итд. Ова слабија места ипак не умањују битно укупну сазнајну вредност ових изјава (Историјски архив Пирот – ИАП, фонд – ф. Пирот и околина у НОБ, кутија – к. 7, Стенографске белешке – документ 13410, стр. 2, 8-14, 17, 24-27, 29-31, 39-44, 49, 54, 55, 58, 61, 64, 68, 70).

Почетна истраживања у бугарском Централном државном архиву (Централен државен архив) у Софији (ЦДА) и анализа садржаја листа *Бугарски запад*⁵ (Български запад) указују на основаност тврдњи из Стенографских бележака да су становници пиротског краја у значајној мери развили економску сарадњу са Бугарском, у чије су границе били укључени. У ЦДА се чувају фондови банака које су пословале у Пироту - Популарна банка – Пирот, Българска земеделска и кооперативна банка (БЗКБ) – Пирот, Банка „Български кредит“ – представителство в Пирот, Българска народна банка – Пирот. Ове банке није требало да подстичу само штедњу код становништва већ и привредну делатност. Пиротски трговци појављују се у документима бугарских министарстава. Из архивског фонда Генералног директората за државне дугове, као и дугове чији је гарант држава (Главна дирекција на државните и на гарантираните от државата дџлгове) сазнаје се да су пословне релације са њим имали пиротски трговци Милан Гаротић (Милан Гаротов) и Димитрије Крстић, трговац текстилом (Димитър Кръстев, търговец манифактурист). Из архивског фонда Министарства трговине, индустрије и рада (Министерство на търговията, промишлеността и труда) може да се сазна да је пиротски трговац Миливоје Антић (Миливой В. Антов) за време рата из Немачке увозио емајлирано посуђе, а Миодраг Тодоровић

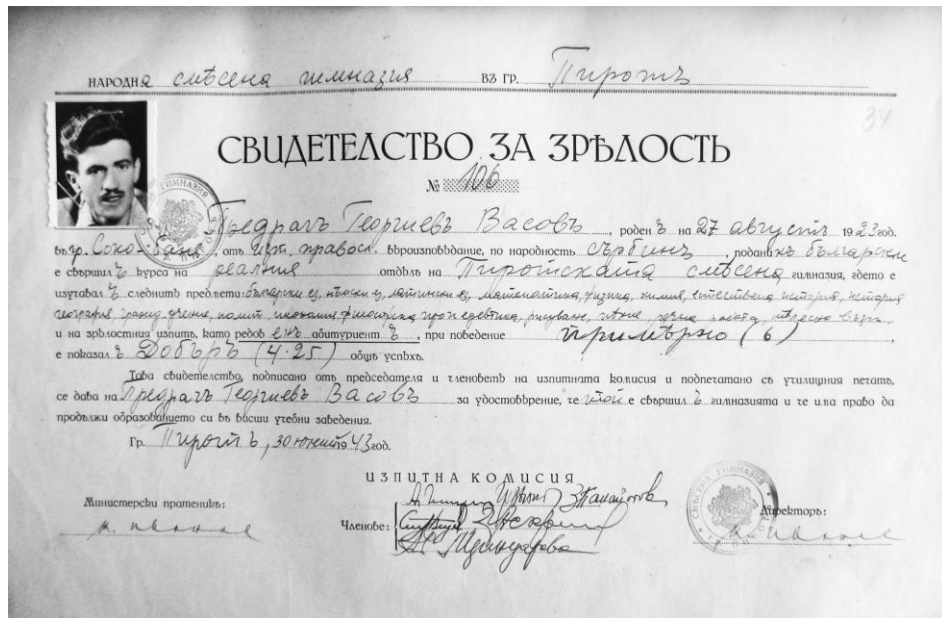
⁵ Недељни лист *Български запад* излазио је од 21. марта 1942. до 7. августа 1944. Издавач и уредник је био Каран Дончев из бугарске Дирекције за националну пропаганду. Примерака овог листа има у пиротском и нишком Историјском архиву, док је у дигитализованом облику постављен на сајт Националне библиотеке у Софији. У време када се пише овај рад, основни линк за ту дигиталну библиотеку је http://www.nationallibrary.bg/wp/?page_id=1337, а да би се добио сам лист, потребно је најпре кликнути на колекцију Продължаващи издания 1878 – 1944 и након тога у рубрици Заглавие (Наслов) откуцати *Български запад* или га добити из падајућег менија крајње десно.

(Миодраг И. Тодоров) – калај (ЦДА, ф. 1239К, ф. 1366К, ф. 1351К, ф. 1404К; ф. 258К, опис - оп. 4, архивна единица - а.е. 8022 и а.е. 8508; ф. 231К, оп. 3, а.е. 1350 и а.е. 1360). Лист *Бугарски запад* у својих 88 бројева редовно је пратио активност пиротских трговаца, занатлија и банака. Тако се, на пример, може прочитати да су пиротски трговци 1942. излагали на Сајму у Пловдиву и да су на свом павиљону истакли натпис: „Братски поздрав из Пирота за све Бугаре из старе и нове Бугарске.“ Делегација пиротских трговаца посетила је министра трговине у Софији. У управне органе Пиротске популарне банке, поред представника власти, изабрани су и истакнути пиротски привредници. Активна су била и трговинска и занатска удружења. Треба имати у виду да у Бугарској тада то нису била нека безазлена сталешка, професионална удружења, већ део државног система. Политичке партије су биле забрањене још пре рата, па су као облик артикулације различитих интереса истицана управо велика сталешка или корпоративна удружења, у чему је Бугарска тада следила Италију и Немачку, где је корпоративизам био саставни део владајуће фашистичке, односно нацистичке идеологије. На састанку пиротског трговачког удружења његов потпредседник Недељко Стојић (Недјалко Стоев) кличе: „Наша будућност је тамо где је Софија.“ (Лист *Бугарски запад*, чланци: „Братски поздравъ отъ Пиротъ на всички българи отъ стара и нова България”, број 3, 11.4.1942, стр. 3; „Пиротски и царибродски търговци при Министерътъ на търговията г. Никола Захариевъ”, број 28, 14.11.1942, стр. 3; „Нашето бъдеще е тамъ гдето е София”, број 34-35, 1.1.1943, стр. 2; „Годишно събрание на Пиротската попул. банка”, број 52, 3.4.1943, стр. 3). Међутим, нису се само трговци економски повезали са унутрашњошћу Бугарске. У трговину су се прилично масовно укључили и сељаци. Нарочито их је привлачила Софија, као велико тржиште. Аутор овог рада је још од детињства слушао приче о масовним одласцима сељака возом у Софију. Тамо су продавали сир, качкавал, кобасице и друге пољопривредне производе. Врло популаран производ била је тзв. салдрма (акценат на задњем слогу) - усољено месо, претежно овчије и козје, које је могло дуже време да се сачува без држања у електричним расхладним уређајима који тада нису ни постојали. И неписмене пиротске сељанке, због честих одласака у Софију, врло добро су се сналазиле у великом граду и непогрешиво односиле робу на кућне адресе својих сталних купаца. Иако су становници Крупаца били врло активни у овој трговини, Тирић и Живковић у хроници тог села помињу је само у једној краткој реченици, а да би је што више неутралисали, одмах додају да су и софијски трговци долазили у Крупац (Тирић и Живковић, 1974, стр. 210).

Поред трговине, неки мушкарци из пиротског краја ишли су у летњем делу године у Бугарску и због рада за паре. Ово треба разликовати од рада у трудовацима - радним војним јединицама у које су Пироћанци ишли као војници на одслужењу војног рока у бугарској војсци, с тим да нису имали класичну војну обуку већ су били ангажовани на изградњи инфраструктурних објеката. Ранко Ђорђевић Цаћин из Великог Суводола, рођен 1921, с којим је аутор овог рада обавио више разговора (први је био 22.03.2005) рекао је да је у Бугарску 1941. и 1944. ишао да ради за паре на изградњи неког водовода, односно у каменолому, док је 1942. и 1943. био трудовак на изградњи аеродрома, односно магистралног пута. Софија као велики град могла је да апсорбује значајне количине радне снаге, мада су неки ишли у надницу и по селима, обављајући пољопривредне послове. О овим одласцима у печалбу касније се слабо писало. У хроници села Крупац, на пример, иако је Другом светском рату посвећен значајан простор, ова печалба се помиње само у једној заједљивој реченици и то узгред, у функцији друге теме: „Први печалбари, који су се крајем 1941. и током 1942. године отиснули до Софије и других места, били су преносиоци вести о „благостању“ у Софији и другим бугарским градовима“ (Ћирић и Живковић, 1974, стр. 202). Још мало па би могло да испадне да су неки лукави Крупчани отишли у печалбаре само да би могли да шпијунирају снабдевеност продавница у Бугарској, а не да, у ствари, тамо зараде паре.

Истраживање фонда пиротске бугарске гимназије 1941-1944. у ЦДА потврђује наводе из Стенографских бележака о похађању те школе од стране пиротских ђака, иако њено похађање, за разлику од основне школе, није било обавезно. Сачувани су школски дневници у којима су, поред осталог, и подаци о месту рођења ученика, тако да се лако сазнаје да су они који су рођени у Пироту и околини били у убедљивој већини у односу на децу бугарских официра, цариника, желеничара и других чиновника, који су из унутрашњости Бугарске пребачени на службу у пиротски крај. У првој школској години пиротске бугарске гимназије – 1941/42, од IV до VIII разреда, од укупно 306 уписаних, било је само 53 ђака - детета бугарских официра и чиновника. (У Бугарској су још пре рата донети прописи по којима су прва три разреда гимназије била засебна целина и називани су прогимназија. Тежило се да та три разреда буду нека врста наставка четворогодишње основне школе и да буду обавезни, па зато нису обухваћени у овој рачуници.) У наредне две године број ученика и одељења расте. Док је поменуте 1941/42, од IV до VIII разреда било укупно 8 одељења, у последњој школској 1943/44. има их чак 14, при чему се укупан број деце бугарских официра и чиновника скромно повећао од 53 на 77. У поређењу са тих 14

одељења пиротске бугарске гимназије, предратна југословенска пиротска гимназија је у школској 1939/40. имала 12 одељења од IV до VIII разреда (ЦДА, ф. 1564К - Пиротска смесена гимназија, оп. 1, а.е. 53-74; ИАП, ф. Гимназија Пирот, к. 1, Извештај за школску 1939/40).

Слика 1 Матурско сведочанство пиротске бугарске гимназије Предрага Васића, касније директора пиротске гимназије у периоду 1965-1988. (ЦДА, ф. 1564К - Пиротска смесена гимназија, оп. 1, а.е. 9)

Picture 1 Bulgarian Grammar School in Pirot graduation certificate of Predrag Vasić who was a principal of Pirot Grammar School in the period 1965-1988.

Ученици родом из Пирота и околине не само да су масовно ишли у бугарску гимназију, већ се значајан број уписао и на Софијски универзитет. Према подацима из оригиналних уписних књига (Албумни књиге на Софијски универзитет) у три ратне школске године на Софијски универзитет се уписало преко 50 бруцоша родом из пиротског краја (Софијски универзитет „Св. Климент Охридски“ Оддел „Универзитетски архив“, ф. 1, оп. 7, а.е. 107-111). И у бугарске основне школе ишло се масовно. То може да потврди скоро сваки старији становник пиротског краја који је, сходно свом годишту, стасао за основну школу у ратним годинама. Бугарски учитељи су у већини села, поред кмета или кметског намесника, били једини званичници бугарске државе. У скоро

ниједном селу није било струје, примитивна телефонска веза постојала је само са неколико села која су била центар за више околних села и само у тим сеоским центрима, који су тада називани општинама, постојале су мање скупине од неколико полицајаца. И поред такве осамљености, бугарски кметови и учитељи су се осећали безбедно и дању и ноћу и у најзабаченијем селу, посећивали комшије сељаке, ишли на славе, свадбе, чак и кумовали новорођеној деци. У разговорима са старијим људима, аутор је сведочанства о овоме слушао стално деценијама, још од детињства. Ситуација почиње да се мења тек 1943. У фонду бугарског министарства просвете (Министерство на народната просвета) при ЦДА чувају се, поред осталог, дописи број 722 и 976 од 1.IX и 1.XI 1943. које је срески просветни инспектор из Пирота послао вишим просветним инстанцама у којима их обавештава о затварању појединих сеоских школа због небезбедности учитеља. Из докумената се види да су у већини села, укључујући и нека удаљена планинска, школе ипак наставиле са радом, с тим да су учитељи ишли на спавање у оно село из околине које је било општински центар. Јаче урушавање бугарске власти у пиротским планинским селима настало је тек 1944 (ЦДА, ф. 177К, оп. 8, а.е. 26).

У Стенографским белешкама се о одласку Пироћанаца у бугарску војску говори као о одласку у тзв. трудоваке, тј. у радне војне јединице, али се на неким местима помиње и само одлазак у војску. Може да се претпостави да се у другој варијанти не ради о скраћеном изражавању, већ да су даваоци изјава добро знали да су регрути из пиротског краја ишли и у оне „праве“ војне јединице, у којима се служило с пушком, а не с лопатом. У пиротском Историјском архиву постоји, на пример, документ са списком имена оних људи из села Завој који су били у бугарској војсци из кога се види да су њих 24 отишли у трудоваке, а 2 у „праву“ војску, у 1. пешадијски пук у Софији. Подаци о „правим“ војницима из Завоја има и у књизи о том селу, с тим да се помињу имена тројице, а не двојице војника, а као јединица у којој су служили наводи се 4. артиљеријски пук у Софији (ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, к. 1, фасцикла VI - Среско повереништво за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Одлука о утврђивању злочина, зл. бр. 4468; Минић, 1989, стр. 71). Јосиф Алексић Јоско (1922-2012), родом из села Брлог, причао је аутору овог рада да је и он служио у „правој“ војној јединици и да је таквих из његовог села било 3-4, док је већина служила у трудовацама. Чињеница да су Пироћанци служили војни рок у бугарској војсци и са оружјем, макар и у мањем проценту у односу на трудоваке, изгледа да је нарочито добро прикривана, тако да се у новије време многи изненаде када то чују. Алексић је податке о свом служењу бугарске војске рекао аутору

тек после двадесетогодишњег пријатељства, а пред своју смрт. У свом чланку у *Пиротском зборнику* Никола Антић тврди: „... није се догодило да регрут из тог краја служи бугарску војску“ (Антић, 1974, стр. 113). Ове тврдње Антић износи иако је као неко ко је рођен 1922. у околини Пирота сигурно знао да је било таквих случајева. Прецизније податке о Пироћанцима - бугарским војницима са пушком вероватно ће дати бугарски војни архиви.

Село Градешница

Едно културно и трудољубиво сръдице въ Пиротско

Едно отъ голѣмитѣ села на Пиротска околия, познато съ любознателността и трудолюбието на своето население е село Градешница. То отстои на 2 км. отъ градъ Пиротъ въ североизточна

постройката на селски чешми, народенъ домъ и нѣкой други мѣроприятия, който ще донесатъ за цѣлостното издигане на селото. Презъ зимата младежъта отъ селото образува театрална труппа,

Участниците въ пиесата „Черна орисия“ отъ Ст. Савовъ: сѣднали: К. Ср. Цвѣтковъ, М. Д. Коларова, Г. П. Пешевъ, М. Д. Савова, Г. А. Кировъ; прѣви: Д. С. Димитровъ, К. Н. Кирова, М. Пр. Георгиевъ, А. П. Проданова, Гълъбъ Ст. Тричковъ и А. Св. Кировъ

Слика 2 Део чланка о селу Градашница у листу *Български запад* са сликом на којој је група младих из тог села и две бугарске учитељице које су са њима припремиле позоришни комад на бугарском језику по тексту Стефана Савова *Черна орисия* („Едно културно и трудољубиво средище въ Пиротско“, *Български запад*, број 69, 30.9.1943, стр. 3)

Picture 2 A part of the article about the village Gradašnica in the magazine *Български запад* with a picture which shows a group of young people from the village and two Bulgarian teachers who prepared with them a theatre play in Bulgarian language according to the text *Black Destiny* written by Stefan Savov

Када су даваоци изјава у Стенографским белешкама говорили о „скоро нормалним условима живота“ у пиротском крају за време рата, сигурно су мислили и на забаву. Писање *Бугарског запада* то потврђује. Редовни су чланци о забавама које су организовала занатска, трговачка, спортска и друга удружења. Организују се концерти и различите представе. Оваквих или сличних догађаја било је и по селима. Из једног чланка сазнајемо за припрему позоришне представе на бугарском језику (слика 2).

Слика 3 Део чланка о утакмици пиротског *Левског* у листу *Български запад* са фотографијама пиротских фудбалера Бошка Вацића Шангице (Б. Вацевъ), Мирослава Пауновића Пауна (М. Пауновъ) и Ранка Живковића Баце (Р. Живковъ) („Победата на Левски надъ Полетъ“, *Български запад*, број 71, 22.10.1943, стр. 3)

Picture 3 A part of the article about a football match of Pirot Levski club published in the magazine *Български запад* with photos of Pirot football players Boško Vasić Šangica (Б. Вацевъ), Miroslav Paunović Paun (М. Пауновъ) and Ranko Živković Badža (Р. Живковъ)

Одвија се и спортски живот. Предратни фудбалски клубови *Омладинац* и *Победа* наставили су са радом, с тим да су у клупске управе ушли и поједини представници бугарске власти. Вероватно на њихову иницијативу, *Омладинац* је преименован у *Левски*, што није изазвало неки отпор код играча – наставили су да играју. У овим градским тимовима, заједно са Пироћанцима, играли су и неки бугарски војници из пиротске касарне (Николић, Г., 2015, стр. 40-41). *Бугарски запад* је повремено извештавао о утакмицама ова два пиротска тима са клубовима из Софије и других градова Бугарске. Тако, на пример, у броју од 22.10.1943, у извештају са утакмице која се играла у Пироту између *Левског* и гостујућег бугарског тима *Полет*, каже се да је у публици било 1500 људи (слика 3). Поред опширног описа тока утакмице, забележен је и следећи детаљ - у 22. минути утакмице судија даје знак, сви играчи падају на колена, а публика устаје и минутом ћутања одаје почаст преминулом бугарском цару Борису III („Победата на Левски надъ Полетъ“, *Български запад*, број 71, 22.10.1943, стр. 3).

Комуникација између домаћег становништва и новопридошлих бугарских службеника и чланова њихових породица није мимоишла ни односе између полова. У прилогу историји НОР-а, који се чува у Историјском архиву Пирот, секретар месног комитета СКОЈ-а Пирота Синиша Милкић пише да су млади, нежењени бугарски чиновници и официри излазили на корзо - састајалиште пиротских младића и девојака и комуницирали са њима све до краја бугарске власти у Пироту. Исто вероватно важи и за оне синове и кћери бугарских чиновника и официра који су већ били стасали за излазак на корзо. Из хронике села Велико Бојинце сазнајемо да се тамошњих седам најлепших девојака (наведених именом и презименом) удало за бугарске војнике (или полицајце) који су били на служби у том селу и отишло са њима у Бугарску. После се само једна од њих вратила родитељима назад. У селу Стрелац се једна девојка удала за бугарског полицајца, а у Горчинцу за бугарског шумара. Може да се претпостави да је сличних случајева било и у другим селима, па и у Пироту, али да је то касније брижљиво заташкивано (ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, к. 9, Прилог за историју НОР-а у Пироту Синише Милкића, стр. 38; Станковић, 2006, стр.70; Златковић, 1967, стр. 42).

Било је сасвим уобичајено да бугарски чиновници и официри, те чланови њихових породица седе у пиротским кафанама, понекад и за истим столом са Пироћанцима. Дружење се настављало и по кућама. У књизи о пиротским индустријалцима браћи Цекић и Мити Гаги пише да је у кућу Гагиног зета Душана Зарића његов брат од стрица Александар довео два Бугарина са намером да се коцкају. Овоме треба веровати јер писац Бора Костић наводи да се

та књига умногоме заснива управо на породичним записима Душановог сина Страхине Зарића (Костић, Б., 2009, стр. 174, 283). Коцкање је у скоро свим земљама забрањивано, па и у тадашњој Бугарској, те је поменути Александар, пре него што се упустио у то, вероватно морао макар мало да провери своје коцкарске партнере, а то значи да постане нека врста пријатеља с њима.

У односу на Стенографске белешке, остале изјаве које се чувају у фонду Пирот и околина у НОБ пиротског Историјског архива су знатно краће, али је и њихова сазнајна вредност значајна. Изјава Јована Ћирића Николе, члана Среског комитета КПЈ за Белу Паланку, односи се на његов боравак фебруара и марта 1942. у пиротском крају са циљем да испита стање и могућности за развој НОП-а, а по задатку који је добио од Окружног комитета КПЈ Ниш. Уз помоћ Момчила Милутиновића Слободана, тадашњег најактивнијег припадника НОП-а на овом терену, покушао је да успостави контакт са предратним члановима КПЈ, који су се у међувремену потпуно пасивизирали. Двојица су одбила чак и да се састану са њим, док је трећи, видно уплашен, рекао Јовану да због породице и опште ситуације у Пироту није спреман да се ангажује. Упечатљива је и следећа ситуација – приликом обиласка села Градашнице било је у плану да преспава код тамошњег симпатизера НОП-а Милорада Мише Живковића. Међутим, када је Мишин деда схватио због чега је Јован Ћирић дошао у село, енергично се успротивио томе, тако да је Ћирић морао да преспава у некој виноградарској колиби и ујутро оде за Пирот, не успевши да одржи састанак у селу (ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, к. 7, Изјава Јована Ћирића дата 24. августа 1960. у Београду, стр. 4).

Борђе Златковић Сурча, Ратомир Игњатовић Холивуд и Петар Милићевић сведочили су о првим окупљањима антифашиста у Пироту током 1941. Ова група је успоставила контакт и са Бугарском радничком партијом (комуниста) – БРП(к) преко Љубомира Картаљевића, Пироћанца који је живео у Софији, као и преко неких комуниста у бугарској војсци. Изнети су и подаци о акцији краљевских официра за формирање четничке организације у пиротском крају. Златковић и Игњатовић су били чланови Одбора Народноослободилачког фронта (НОФ) који је марта 1942. формирао Јован Ћирић Никола. Бугарска полиција брзо је ушла у траг и четничкој, као и организацији НОП-а. Крајем априла и почетком маја 1942. ухапшен је већи број припадника обе организације, па и сва тројица давалаца ове изјаве. Изгледа да бугарска полиција дотадашњу активност припадника пиротског НОП-а није сматрала неком великом опасношћу чим се код његових ухапшених припадника највише интересовала за податке о томе ко је веза са бугарским комунистима, нарочито са комунистима у

бугарској војсци. Ухапшени нису суђени, већ интернирани у логор у коме су били многи бугарски комунисти. Ова група је пуштена релативно брзо, већ 5. јануара 1943, али је већ 21. фебруара поново враћена у логор. За време док су били на слободи, није било никог ко би им помогао да успоставе везу са партизанима, што је податак који говори скоро сам за себе (ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, к. 7, Изјава Ђорђа Златковића, Ратомира Игњатовића и Петра Милићевића дата јуна 1960. у Пироту, стр. 1-5).

Влајко Стојковић, Милован Тодоровић Тамбурка и Јован Ристић у својој изјави говоре о деловању припадника НОП-а у самом Пироту. И поред уложеног труда и ризика, неке акције су биле полууспешне или ограниченог обима. Тако су, на пример, јануара 1943. припадници ове групе заједно са Момчилом Милутиновићем Слободаном покушали да запале бугарски магацин са вуном, магацин се запалио, али вуна није хтела да гори. Каже се и да су Влајко Стојковић, Сениша Николић Драгош и Момчило Милутиновић Слободан посетили Васу Ђурчију код пиротског Кеја који је производио и лиферовао бунде и други ђурчијски материјал за потребе немачке војске на Источном фронту. Васа је после тога престао са овом активношћу (ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, к. 7, Изјава Влајка Стојковића, Милована Тодоровића Тамбурке и Јована Ристића дата 23. јула 1960. у Пироту, стр. 3). Познати пиротски новинар Момчило Цветковић (1942-2007), пореклом из старе пиротске занатлијске породице, причао је својевремено аутору овог рада своја сазнања да су многе пиротске занатлије уговарале посао за бугарску и немачку војску, нарочито је поменуо пенцетирање - поправку доњих делова обуће. У спречавању таквих појава, посете попут оне коју је Васи Ђурчији учинила горе поменута група вероватно нису могле да буду превише коришћене, јер су неки од занатлија могли да их пријаве бугарским властима, а вероватно и није било много присталица НОП-а који би ризиковали да обиђу већи број људи.

Петар Стаменовић у својој изјави објашњава како се десило да неколико пиротских левичара почне да сарађује у листу *Бугарски запад* (ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, к. 7, Изјава Петра Стаменовића дата Ђоки Павловићу, стр. 1-3).

На посебан начин је занимљива изјава Божицара Ристића. Од свих оних од којих су узимане изјаве, он је једини који није био припадник НОП-а, барем се нигде не помиње као такав. Нема података ни да је подржавао четничку организацију. Ристић је из пиротске газдинске породице и на почетку окупације, са групом колега - пиротских трговаца, био је у руководству пиротске општине и то као потпредседник и преводилац, пошто је добро знао немачки, док је председник био индустријалац Димитрије

Младеновић Гага. Ристић даје занимљиве податке о догађајима у априлском рату и периоду одмах после њега. Међутим, Ристић иде даље па говори и о времену када је немачку власт заменила бугарска. Он указује на везе Пироћанаца са њиховим рођацима у Софији. С обзиром да је постојање значајне групе старих Пироћанаца у Софији за многе непознаница и нека врста табуа пиротске и српске историографије уопште, корисно је дати и нека додатна појашњења. Наиме, 1878, после ослобођења од Турака и одлуке Берлинског конгреса да Пирот припадне Србији, а не Бугарској, један део Пироћанаца староседелаца који су се осећали Бугарима, незадовољан таквом одлуком, одселио се у Бугарску, највише у Софију. До сада у српској историографији није било озбиљнијих покушаја да се утврди тачан број тих пресељеника. Владимир Стојанчевић кратко наводи да се у Бугарску 1878. иселило неколико десетина породица. Стопама Стојанчевића ишла је и његова ученица, Пироћанка Борислава Лилић, потпуно минимизирајући ову тему у свим својим радовима. Међутим, архивски документи указују на већи број одсељених Пироћанаца староседелаца (ЦДА, ф. 176К, оп. 1, а.е. 762 - према: Бугарчева и Зидарова, 2005, стр. 62-66; Стојанчевић, 1986, стр. 99). Уз то, сасвим је логично да су неки од пробугарских незадовољника ипак остали да живе у Пироту не желећи да напусте своје куће, дућане, земљу и осталу имовину. Временом, они који су се преселили у Бугарску све више су се интегрисали у тамошње друштво, док су они који су остали у Пироту све више почели да се осећају Србима. Ипак су између раздвојених рођака, кумова и пријатеља везе и даље одржаване, чак се и развијале, нарочито у области трговине. Отац Божидара Ристића, Јосиф Ристић, био је истакнути пиротски трговац са краја 19. и почетка 20. века. У Историјском архиву Пирот чува се посебан фонд његових докумената у коме се, поред осталог, налази неколико десетина писама и дописница из Софије и других места Бугарске. Основна тема ове преписке је трговина, али у многим писмима се на почетку или на крају размењују рођачки, кумовски и пријатељски поздрави (ИАП, ф. Трговачка радња Јосифа Ристића, к. 2 и 3, писма и дописнице). Божидар Ристић у својој изјави датој Окружној групи за писање историје НОП-а наводи да су бугарски цивилни, полицијски и војни функционери у Пироту за време рата знали да он у Софији има рођаке на високим положајима и да је ту чињеницу користио да би олакшао ратне невоље барем неким Пироћанцима. Између осталог, тврди да га је у својој кући у Софији примио лично Петар Габровски, бугарски министар унутрашњих послова, и уз кафу саслушао његове примедбе на неке поступке бугарских власти у Пироту (ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, к. 7, Изјава Божидара Ристића дата јуна и августа 1960. у

Пироту, стр. 1-4). Међутим, Божидар Ристић није једини давалац изјава Окружној групи за писање историје НОП-а који је изјавио да је користио своје рођачке везе у Софији. И Ђорђе Златковић Сурча је ишао у Софију и уз помоћ свог тамошњег рођака Недељка Коњарова ступио у контакт са одговорним људима БРП(к) да би проверио да ли је Љубомир Картаљев⁶ заиста представник те партије или полицијски провокатор (ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, к. 7, Изјава Ђорђа Златковића, Ратомира Игњатовића и Петра Милићевића дата јуна 1960. у Пироту, стр. 2). Изјава Божидара Ристића није била подстицај за продубљена истраживања. Обично је из ње цитиран само састав руководства пиротске општине за време немачке окупације (на пример: Живковић, Х., 1985, стр. 28, 29), док је потпуно игнорисан део изјаве који је указивао на утицај рођачких веза између Пироћанаца одсељених у Софију и оних који су остали у Пироту.

Врло је занимљива и изјава Светислава Милојковића Милојка, заменика командира Нишавске чете Сврљишког партизанског одреда. После разбијања тог одреда у Аћимовићевој офанзиви у лето 1942, Милојко је са малом групом партизана покушавао да некако опстане на пиротском терену у дужем временском периоду од скоро годину дана, све до средине 1943, без вођења офанзивнијих акција. У том дугачком периоду група је бројчано стагнирала, што указује да је расположење становништва за борбу тада било слабо, сем ретких појединаца. Из Милојковог излагања брзо се учача сва сложеност ситуације на терену. Насупрот фразама које су се деценијама писале да је народ листом одбацавао сарадњу са бугарским властима, Милојко каже да су у многим селима постојали

⁶ Љубомир Картаљев (или Картаљевић) такође је пример замршене пиротске српско-бугарске приче. Рођени Пироћанац староседелац, после Првог светског рата дезертирао је из војске и пребегао у Бугарску, изјаснио се као Бугарин и у Софији живео и радио као обућар. Његови родитељи и браћа наставили су да живе у Пироту. Као члан БРП(к), после успостављања бугарске власти у Пироту 1941. почео је често да долази у Пирот у циљу успостављања веза са пиротским левичарима. Прихватио је став Јована Ћирића Николе да у пиротском крају КПЈ треба и даље да води активност комуниста, без обзира на то што га је Бугарска анектирала. Из Софије је доносио помоћ за партизанске одреде у Србији (санитетски материјал, обућу, прибор за писање, новац). Бугарска полиција је успела да га ухапси, а војни суд осудио га је на смрт и он је јавно стрељан на пиротском Пазарском гробљу. Његов рођени брат Добрица погинуо је као партизански борац. После рата, фабрика обуће у Пироту носила је његово име неколико деценија (ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, к. 7, Изјава Јована Ћирића дата 24. августа 1960. у Београду, стр. 5, Изјава Радета Миленковића Парагваја дата 6. септембра 1960. у Пироту, стр. 3, Изјава Милета Вељковића дата 18. априла 1946. Среском повереништву за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, стр. 1; ф. Христифор Живковић Цикан, к. 23, Оптужница софијског војног суда бр. 9689/979-1942, стр. 2-6; Живковић, Х., 1985, стр. 69).

мештани који су са тим властима сарађивали – он их обично назива „шпијунима“. Чак и у Рагодешу, који је важио за партизанско село јер је 1941. из њега, у односу на сва остала пиротска села, отишло највише људи у Сврљишки одред, била су три таква „шпијуна“ који су од бугарских власти добили оружје и успешно избегавали све покушаје Милојкове групе да их убију. Партизани су ипак успели да ликвидирају неког човека из Базовика под надимком Синђе који је одао два партизана, убили су и Милана воденичара из Темске који је јавно претио да ће се лично обрачунати са партизанима, затим „шпијунску групу“ из Мале Лукађе у којој је била и нека жена, итд. Ликвидиран је и Петар, кметски намесник у Црвенчеву, који је био мештанин истог села, као и шумар из Базовика, такође мештанин, који је информисао бугарску власт о кретању партизана (ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, к. 7, Изјава Светислава Милојковића Милојка дата 16, 17. и 18. јула 1960, стр. 2, 3, 11, 12, 13, 17, 18). Међутим, поменути Петар није био једини мештанин који је био кметски намесник у неком селу пиротског краја. У пиротском Историјском архиву и литератури нађени су подаци да су и други домороци обављали ту дужност – Србислав Минић у Завоју (само име Србислав доста говори), затим Михајло Манић Галча у Сињој Глави, Апостол Цветковић у Копривштици, Војислав Ћирић у Градишту, Виден Јанаћковић у Ореовици, Пироћанци Крста у Берировцу и Христа у Великом Селу, те у селу Бела неки домородац чије име у извору није наведено. Кметских намесника из редова мештана било је и у суседној Лужници, иако је тамо отпор бугарској и немачкој власти био јачи него у пиротском крају, на пример Арса Ристић у Валнишу, Панта Милошевић у Радошевцу, Ратко Илић у Кијевцу, Милија Митровић у Радињинцу, Војислав Ћирић у Столу (ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, к. 1, фасцикла VI - Среско повереништво за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Одлука о утврђивању злочина, зл. бр. 4468, к. 2, фасцикла III – Изводи из летописа основних школа у Сињој Глави и Великом Селу, к. 9, фасцикла Шпекуланти и сарадници окупатора у Лужници, Пресуда Округног суда у Пироту Ст. 36/46 против Војислава Ћирића из Стола и фасцикла Војни суд XIII корпусне области у Пироту, Пресуда бр. 133/44 против Савке Милошевић; Козић, 1965, стр. 56; Манчић, 1974, стр. 62; Петровић, В., 1985, стр. 96; Стефановић, 2011, стр. 73; Златковић, 1967, стр. 278, 286). Испало је да је скоро успут, током припремних истраживања за овај рад, уочено да су мештани били кметски намесници у десет пиротских села. Оправдано може да се претпостави да их је било још, као и да су подаци о томе донекле заташкавани. Ово није у складу са тврдњом која је често изговарана и писана да су Бугари довели комплетан управни апарат из Бугарске, до најнижег нивоа –

сеоског кметског намесника и писара (Антић, 1974, стр. 112, 113; Костић, В., 1974а, стр. 11; Мијалковић, 1974, стр. 33; Живковић, Х., 1985, стр. 29). Нешто слично пише чак и у Стенографским белешкама, које смо, иначе, оценили као преовлађујуће нестереотипни текст (ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, к. 7, Стенографске белешке – документ 13410, стр. 10). Скоро већ истиче време када барем донекле може да се утврди ко су били кметови и кметски намесници у пиротским селима, јер старијих људи који се тога сећају све је мање. Тешко је претпоставити да у бугарским архивима има сачуваних података баш за све. Што се тиче шумара из Базовика кога је убила Милојкова група, ни он свакако није био једини мештанин пиротског краја који се запослио у бугарској државној служби. У више села било је сељака који су прихватили посао пољског чувара и обављали га са оружјем, као на пример Милован Пејчић из Нишора или Драга Ћирић Гуца и Мирко Стефановић Ефендија из Крупца. Мештани су прихватили да буду и општински писари, попут Петра Потића у Великој Лукањи, као и општински служитељи, попут Момчила Минића из Градашнице. У документима Земаљске комисије Србије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача пише да је поменути Минић учествовао у потери за познатим пиротским партизаном Синишом Николићем Драгошем, који је пре тога рањен у окршају са бугарском полицијом. Стоји податак да је управо Минић открио трагове крви рањеног партизана и то саопштио полицајцима. Може да се претпостави да је и у градској управи било чиновника домородаца. Тако, на пример, у једном чланку у *Бугарском западу* помиње се службеник градске управе Миодраг Петров. То може да буде неко коме је, као и свим другим мештанима пиротског краја, презиме бугаризовано на *ов*, дакле од Петровић на Петров, али је у конкретном случају важнија чињеница да се дотични службеник звао Миодраг, што није бугарско име и врло је тешко претпоставити да је тако могао да се зове неки чиновник доведен из унутрашности Бугарске. Потенцијални извор за утврђивање података о домороцима – службеницима у бугарској власти могу да буду и платни спискови из времена рата за пиротски крај, уколико су сачувани у бугарским архивима (ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, к. 2, фасцикла III – Изводи из летописа основних школа, Материјал из НОБ села Нишор, к. 1, фасцикла VI – Окружно повереништво за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Одлука о утврђивању злочина, зл. бр. 308; „Пријатели на Бранникъ въ Пиротъ”, *Български запад*, број 61, 5.6.1943. стр. 4; Петровић, В., 1985, стр. 96; Ћирић и Живковић, 1974, стр. 217).

За сагледавање покрета отпора корисне су и друге доступне изјаве, на пример Радета Миленковића Парагваја, Јована Митића

Ђорђа, Велимира Костића Бајежа, Ранка Јонтића Гроздана, Гаврила Видановића Сазде и других, нарочито због тога што је изворних архивских докумената релативно мало. Све то што се налази у пиротском Историјском архиву, историјским архивима Србије и Југославије, те војном архиву у Београду, као и у бугарским архивима, а што је у овом раду местимично и навођено, могло је да буде добра основа да се напише солидна историја покрета отпора у пиротском крају. Нажалост, то се није десило, што ћемо настојати да разјаснимо и образложимо.

У оквиру раније поменуте збирке Србија у Народноослободилачкој борби, 1961. је изашла књига *Јужна Србија*, где је смештен и пиротски крај. Од 438 страна ове књиге, догађајима у пиротском крају посвећено је укупно око 7 (седам) страна, разбацаних у мање пасусе по целој књизи (Перовић, 1961, стр. 18, 19, 47, 48, 86, 158, 180, 181, 285-288, 380, 381, 385, 386). У пиротском Историјском архиву чува се спис из маја 1961. године под називом Писана грађа за историју Народноослободилачког покрета и стања у срезу нишавском, димитровградском и лужничком (бившем пиротском округу) од 27. марта 1941. до 15. маја 1945. године (у даљем тексту: Писана грађа) коју је приредила Окружна група за писање историје НОП и која је требало да буде круна активности на прикупљању, сређивању и хронолошком приказивању грађе за историју НОП-а у поменута три среза. Сам наслов „Писана грађа“ није најсрећније изабран, јер може необавештеног читаоца да доведе у заблуду да су то некакви изворни документи, а не њихова обрада. У писању – обједињавању прикупљеног материјала учествовали су пиротски просветни радници Тодор Васић, Новица Живковић, Душан Николић и Радомир Филиповић, док је координатор свих активности био Христифор Живковић Цикан. Из предговора Писане грађе произилази да је она требало да помогне писцу горе поменуте књиге *Јужна Србија*, Миливоју Перовићу, приликом приказивања догађаја из историје пиротског НОП-а у њој. Иако је текст прилично обиман, има 192 стране, изгледа да није превише импресионирао Перовића, па је он у својој књизи пиротском крају посветио само већ поменутих 7 страница. Разлог за овако мали број страна вероватно није у томе што је Перовић унапред имао некакав негативан став о НОБ у пиротском крају, већ што је та борба била прилично скромна, у сваком случају знатно скромнија него у другим крајевима Јужне Србије који су били заступљени у овој књизи, а што је он могао да утврди из материјала који му је био достављан за све те крајеве. С обзиром да смо имали увид у највећи број докумената и изјава на основу којих је написана обједињена Писана грађа, може да се изнесе утисак да је посао на том обједињавању од стране Окружне

групе могао да буде урађен знатно боље. Појединим подацима је дат превелик значај, док с друге стране има нечега што је минимизирано, па и изостављено. Има и понављања података. Неке очигледне грешке из прикупљеног материјала нису исправљане, на пример остављена је грешка из Стенографских бележака да су партизани водили некакву битку код Сопота, иако се ради о бици код Стола (ИАП, ф. Христифор Живковић Цикан, к. 25, Писана грађа за историју НОП-а, стр. 154).⁷ Утисак је нарочито слаб за оне делове обједињене писане грађе у којима писци не само да ређају одређене догађаје, већ покушавају и да их тумаче, за шта они, чини се, нису били дорасли. Ево једног таквог места које је написао Душан Николић: „ ... мржња према Бугарима била (је) традиционална... Национални отпор и понос становништва Пирота и околине дошао (је) до изражаја још од првих дана окупације. Ово је Партија правилно искористила. Терет окупатора био је страشان. То је био прави покољ. Становништво је било незаштићено те му је КПЈ притекла у помоћ...“ (ИАП, ф. Христифор Живковић Цикан, к. 25, Писана грађа, стр. 2). У цитираном тексту је вишеструко преувеличана улога КПЈ – већ је говорено о великој слабости, па и непостојању Партије на пиротском терену. Николићевим доста трапавим реченицама стање у пиротском крају приказано је драматичније него што је било. У Стенографским белешкама, у којима су казивачи били истакнутији партизани - учесници НОП-а, а у које је имао увида и Душан Николић, јасно стоји: „ ... скоро нормални услови живота у Пироту утицали су да развој Народноослободилачког покрета није могао да узме онај замаха као у другим крајевима Србије“ (ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, к. 7, Стенографске белешке – документ 13410, стр. 10-11). Не само у цитираном тексту, већ и у целом спису, речи попут „зверства“, „терор“ и сличне прилично се олако користе. Терора бугарских власти је било, али није био сталан и организован је претежно у другом делу рата, пре свега у виду казних експедиција на она села у чијој близини су оружаном деловали партизани или четници (ови други углавном у Буцаку). У делу Писане грађе који је написао, Новица Живковић под терором подразумева још мало па скоро све активности бугарских власти. Различите видове таквог *терора* Живковић селективно описује. На пример, када пише о интернацијама, он наводи праксу интернирања у логоре и опширно описује тежак живот логораша, а уопште не помиње да је вид интернације некад било и нека врста пресељења у бугарске крајеве,

⁷ Вероватно по неком аутоматизму, грешку везану за Сопот преузима и Петар Козић у својој књизи о којој ћемо говорити нешто касније (Козић, 1965, стр. 83).

али не у логоре (пошто је овај део Писане грађе објављен у *Пиротском зборнику*, лакше је за читаоце да то потраже тамо: Живковић, Н., 1974, стр. 180-181). И други писци слабо или никако не пишу о интернацијама које нису биле логорског типа. О овој теми аутор је 27.5.2017. разговарао са Браниславом Николићем, 1933. годиште, рођеним братом пиротског првоборца Момчила Милутиновића Слободана. (Презиме је различито јер је Бранислав одлучио да одржи старо презиме својих предака.) Цела породица Милутиновића је интернирана у Добруцу. У једном од тамошњих села, отац Света је обављао свој пинтерски занат и тако стицао приходе за живот, док је мали Бранислав привређивао као и сва друга деца у селу чувајући овце. Успостављени су добри односи са мештанима Бугарима, па су двојица младића из тог села одмах после рата били гости породице Милутиновић у Пироту. Наравно да Милутиновићима у том селу у Добруци ни издалека није било као код куће у Пироту, али им свакако није било ни као у логору. У пиротском Историјском архиву чувају се приступнице организацији Савеза бораца које су после рата потписивали, поред осталих, и родитељи истакнутих партизана. Из тих приступница се сазнаје да су неки од њих, због деловања њихових синова, такође били интернирани у Бугарску, али не у логор већ у села у унутрашњости Бугарске, баш као и Милутиновићи (ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, к. 1, фасцикла Приступнице за чланство у Савез бораца, Приступнице Милеве Манчић и Персиде Николић).

У највећем делу Писане грађе учача се антибугаризам. У Стенографским белешкама и другим изјавама најистакнутијих партизана и припадника НОП уопште, ирационални антибугаризам је много мање присутан или га скоро и нема. На први поглед требало би очекивати супротно, јер су ти истакнути партизани за време рата били стално у опасности да буду убијени или рањени од бугарских војнополицијских снага, а њихове породице изложене репресалијама. Разлог за мало присуство или потпуно одсуство антибугаризма код тих људи је вероватно у њиховом комунистичком васпитању и убеђењу. Наиме, у програмима свих комунистичких партија још од њихових почетака 1917-18. године па све негде до краја четрдесетих (а код неких партија и дуже), важан сегмент био је и интернационализам. Према таквом виђењу интернационализма, укратко речено, главни узрок националних сукоба јесте себичност и међусобно ривалство буржоаских националних олигархија. Када се пролетерском комунистичком револуцијом збаци буржоаски поредак, отклониће се и национализам, па ће и границе између држава бити само формалне. Три послератне године биле су звездани тренуци југословенско-бугарских односа. Године 1947, на путу за Блед, где ће са Титом

договарати стварање Балканске федерације, на железничкој станици у Цариброду бугарски комунистички лидер Георги Димитров изјављује: „Не постоји сила под небеским сводом која може да разруши наше вечно бугарско-југословенско и југословенско-бугарско братство“ (ЦДА, ф. 146Б, оп. 2, а.е. 618, л. 4-5, према: Бугарчева и Зидарова, 2005, стр. 643). И у Пироту се ствара слична атмосфера. Тако, на пример, у пиротском недељнику *Слобода* од 28. априла 1945. дат је значајан публицитет заједничкој конференцији просветних радника Пирота, Цариброда, Драгомана, Сливнице, Софије и других места, одржане у Цариброду, на којој се тражило да се из школских уџбеника историје у обема земљама одстрани све оно што развија великобугарски или великосрпски шовинизам. У истом броју је штампан и уводни реферат за ту конференцију који је написао тадашњи познати пиротски интелектуалац Ђорђе Златковић Сурча. У тексту тог човека који је провео две године у бугарском логору нема ни трунке национализма. Поред осталог, он пише да треба да се изгради „грађанин који ће бити не само патриота него и космополита...“ („Манифестација братства бугарског и нашег народа на просветној конференцији у Цариброду“ и „Улога нове школе у изградњи братских односа са ОФ Бугарском“, *Слобода*, број 31, 28.04.1945, стр. 2 и 3). У дугачком чланку функционера КПЈ Јована Цекића на другој страни *Слободе* од 10. септембра 1946. велича се братска сарадња српских и бугарских партизана (слика 5). Међутим, када је 1974. у Пиротском зборнику објавио текст о истој теми - ослобођењу Пирота, Цекић не само да је променио датум „ослобођења“, него је и изоставио оне делове који се односе на поменуто братску сарадњу са бугарским партизанима („Како је Пирот ослобођен“, *Слобода*, број 101, 10. септембар 1946, стр. 2; Цекић, 1974). После сукоба југословенских комуниста са Информбироом 1948, ствари почињу да се мењају. Као да је притајеним националистима и у српском и у бугарском народу лакнуло. Национализам почиње да се одлично уклапа у сукоб за који је изгледало да ће бити само обрачун између комуниста унутар њихових сопствених редова. Касније, од шездесетих година, пошто је економско заостајање свих европских социјалистичких земаља у односу на Запад било све очигледније, комунистичке партије почињу да губе легитимитет код становништва. Да би се ипак одржале на власти у својим земљама, комунистичке партије почињу све више да пактирају са национализмом и на крају нестају са политичке сцене, заједно са урушавањем социјализма. Атмосфера у Пироту генерално се није разликовала од оне каква је била у целој Србији и Југославији – национализам је напредовао, у почетку можда споро али стално. У Писаној грађи, не само у цитираном тексту, већ и на другим местима, национализам у виду

антибугаризма се јасно осећа, а биће присутан и у наредним делима која се баве покретом отпора.

Генерални утисак аутора је да је Писана грађа за историју НОП пиротског округа на нижем сазнајном нивоу од изјава и других докумената на основу којих је требало да буде склопљена. Овај спис није објављен, осим једног малог дела који је написао Новица Живковић и то тринаест година касније (Живковић, Н., 1974). Ниједан члан Окружне групе за писање историје НОП-а није међу живима, тако да тешко можемо да сазнамо да ли је разлог за необјављивање слаб квалитет текста или нешто друго. Међутим, убрзо се јавио још неко ко је имао амбицију да пише о покрету отпора у Пироту. Био је то Петар Козић - шездесетих, седамдесетих и осамдесетих година, све до урушавања социјализма, најутицајнији пиротски интелектуалац, нарочито у друштвеним наукама. Он је 1965. објавио књигу *Путевима револуције* (Козић, 1965).⁸ Већ сам наслов Козићеве књиге указује на чињеницу коју је и сама КПЈ истицала – да партизански покрет отпора она није организовала само због истеривања окупатора из земље, већ и да би искористила ровиту ратну ситуацију, извела револуционарни преврат и успоставила своју власт. Козић догађаје током Другог светског рата у својој књизи приказује као саставни део историјског тока од 1918. до 1945, током кога је КПЈ непрестано настојала, а током рата и непосредно после њега и успела да заиста успостави своју власт. Од укупно стотинак страна књиге мањег формата, четрдесетак је посвећено Другом светском рату. Аутор у предговору каже да је књига (значи и онај део који се односи на ратне године) дескрипција „ ... почетка, трајања и успеха револуционарног пута и борбе пиротског пролетаријата“ (Козић, 1965, стр. 5). Из овога произилази да је борба против страних војски била само згодно помоћно средство да би се остварио стратешки циљ – освајање власти. Из згуснуто описаних догађаја неупућени читалац може да стекне утисак да је током рата у пиротском крају скоро све кипело од ратничког и револуционарног расположења, иако је покрет отпора на овом терену, у односу на друге, био међу најслабијима. Догађајима у пиротском крају аутор придодаје и оне у Лужници, јер је покрет тамо био јачи. Козић у уводу наводи да је приликом писања књиге користио изјаве и документе који су помињани и донекле коментарисани и у првом делу овог рада. И летимичан

⁸ Од књига објављених у Пироту пре *Путевима револуције*, о покрету отпора у Другом светском рату у пиротском крају нешто више од фрагментарности написано је у књизи *Пирот : 1944-1954 : десет година социјалистичке изградње*. У њеном уводном делу, на петнаестак страна, даје се нешто података о ратним догађајима у Пироту, при чему се препознају неке констатације из Стенографских белешки (Пирот : 1944-1954, 1954, стр. 9-23).

преглед је довољан да би се увидело да Козић ту грађу користи на идеолошки селективан начин. На пример, док у Стенографским белешкама најистакнутији пиротски партизани и припадници НОП-а кажу да су се трговини са Бугарском окренули не само трговци, већ и радници, Козић помиње само трговце, у складу са упрошћеним комунистичким идеолошким шематизмом по коме је буржоазија вечити кривац за све, док је пролетаријат безгрешан (ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, к. 7, Стенографске белешке – документ 13410, стр. 13; Козић, 1965, стр. 5 и 56). Ривалски четнички покрет Драже Михаиловића Козић помиње свега неколико пута, такође селективно користећи приступачну грађу. У Изјави Златковића, Игњатовића и Милићевића опширније се говори о акцији краљевских официра 1941. да формирају четничку организацију у Пироту и појединим, конкретно наведеним селима, као и чињеници да су 25. априла 1942. у истовременом великом хапшењу од стране бугарских власти на мети били и припадници НОП-а и четници, као и присталице Драгољуба Јовановића. О томе се говори и у Стенографским белешкама. Међутим, Козић о официрском окупљању 1941. пише оскудно, не помињући њихове организације по селима, а када пише о великом хапшењу априла 1942, као мету бугарских власти помиње само припаднике НОП-а. Што се тиче активности у 1943, Козић у једној фусноти пише да су четници неколико месеци имали равногорски одбор у Горњем Високу и можда га помиње баш зато што је био слаб, док оскудније пише о томе да су четници у другој половини те године створили доста јаку организацију северно од Темске и у Буцаку (селима око Калне) и да се на том терену утицај партизана тада није осећао, што се у Стенографским белешкама јасно каже. Козић пише и да су четници имали издајничку улогу, али то не образлаже (ИАП, фонд Пирот и околина у НОБ, к. 7, Изјава Ђорђа Златковића, Ратомира Игњатовића и Петра Милићевића дата јуна 1960. у Пироту, стр. 3 и 4, Стенографске белешке, стр. 17, 28, 54; Козић, 1965, стр. 58, 59, 68, 76). Почетна истраживања бугарских извора казују да су бугарске власти подједнако будно пратиле како партизанско, тако и четничко организовање. У извештају штаба бугарске армије од 17.11.1943. износе се сазнања о плановима и акцијама четника на територији под бугарском влашћу. Извештава се и о нападу који су 5. октобра 1943. четничке снаге извеле на штаб бугарских граничних јединица у селу Кална, у Буцаку. Напад није успео јер је бугарској јединици у том месту пристигла помоћ из Пирота (Централен военен архив - ЦВА, ф. 22, оп. 1, а.е. 196, према: Бугарчева и Зидарова, 2005, стр. 584). Командант четничких јединица у том крају, Душан Петровић Борош, у свом исказу који је дао приликом полицијског саслушања после рата, нешто другачије описује догађаје него бугарски

извештај, али некакве борбе тада је било (Манић, 2012, стр 70). Међутим, не само у Козићевој, него, колико нам је познато, ни у другим књигама објављеним у Србији за време социјализма, борба четника и бугарске војске код Калне се не помиње. Ипак, велика је вероватноћа да је врх пиротског политичког руководства после рата знао за четничке акције против бугарских снага у Буцаку, а самим тим и Козић, јер је и он у једном периоду био део пиротског руководства. Ни он ни други писци то не помињу јер би тиме довели у питање сопствену упрошћену идеолошку тврдњу да су четници били само „издајници“ и да се нису борили против бугарске и немачке војске. Слична судбина прећуткивања снашла је и репресалије које је спровела бугарска војска у Буцаку одмах после поменутих борби око Калне. Једном из групе аутора која је написала Писану грађу, Новици Живковићу, можда се омакло па је из једног документа југословенске државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача преузео део биографије бугарског потпуковника Тотоманова где стоји да је он октобра 1943. лично предводио казнену експедицију која је за неколико дана око Калне убила 82 мештанина, палила и пљачкала куће. Међутим, као што смо раније већ навели, Писана грађа никада није објављена. Живковић је тринаест година касније ипак објавио део тог свог текста у *Пиротском зборнику* под насловом Терор окупатора, али је помињање догађаја око Калне тада потпуно изоставио. Димитрије Кулић у својој амбициозној двотомној књизи *Бугарска окупација Србије* оскудно помиње догађаје у селима око Калне не наводећи укупан број убијених, а као разлог убијања наводи да становници нису хтели да се изјасне као Бугари. При томе не наводи никакав извор за те тврдње, односно фуснота која би то требало да разјасни помиње као сведоке неке сељаке из Лужнице, што је вероватно забуна. Христифор Живковић помиње стрељања у селима на ободу Буцака (Шугрин, Мирковци, Осмаково, Базовик) баш из прве половине октобра 1943, када је и била казнена експедиција у Буцаку, али та стрељања не представља као етапе једне исте акције, већ скоро као самосталне и ничим изазване догађаје. Насупрот томе, скоро сви писци не пропуштају да доста опширно пишу о репресалијама бугарске војске и полиције према становништву лужничких и пиротских села онда када су биле покренуте после неких партизанских акција у околини тих села. Нарочито се помињу репресалије у Столу, Црвеној Јабуци и према мештанима Рсоваца. Репресалије према сељацима из Буцака, иако су по броју убијених обимније од горе поменутих, нису добро објашњене или нису ни помињане јер би онда ипак морало да се каже због чега су их бугарске власти спровеле, а самим тим би се индиректно открило да су се и четници борили против бугарске војске (ЦДА, ф. 2123К, оп.

1, а.е.19697 – Листа бугарских фашистичких ратних злочинаца који су од стране државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача оглашени а сада се налазе у Бугарској, стр. 6; ИАП, ф. Христифор Живковић Цикан, к. 25, Писана грађа за историју НОП пиротског округа, стр. 99; Козић, 1965, стр. 74-75, 87-88; Кулић, 1992, стр. 388; Живковић, Х., 1985, стр. 92-95; Живковић, Н., 1974, стр. 188-195).

Наредна књига која ће се анализирати зове се *Наши пали*, издата 1967, а допуњена 1988 (Панић, 1988). То су кратке приче - биографије истакнутих бораца НОП-а из пиротског краја. Као аутор званично се наводи Душан Панић, али се из података на крају сваке приче у првом, односно из садржаја у другом издању види да су аутори појединачних прича тадашњи познати пиротски новинари и интелектуалци, проверени чланови Партије. Овде може да се стави примедба да ту књигу није требало уврштавати у анализу, јер припада више књижевности него истраживању у ужем смислу речи. То је ипак учињено из два разлога. Прво, за писање биографија њени аутори су ипак морали да направе неко најосновније истраживање, макар и разговор са рођацима, саборцима, пријатељима. Друго, ова књига је занимљива јер је типски пример идеализације НОБ, која управо шездесетих година добија замаха. Биографије бораца о којима је реч очишћене су од свега што по процени њихових аутора може да изазове негативну конотацију код читаоца. Неки подаци се и преправљају. Тако, на пример, у биографији Србислава Танчића Барејца каже се да је студирао Правни факултет у Београду. Међутим, Барејац никако није могао да упише тај београдски факултет. У извештају пиротске Гимназије за 1939/40. годину стоји да је он тада тек ученик претпоследњег, седмог разреда. Последње предратне школске године, 1940/41, он завршава осми разред, а 31. августа 1941. матуру оверава и пред бугарском гимназијском комисијом. У софијском Универзитетском архиву (Софијски универзитет „Св. Климент Охридски“ Отдел „Универзитетски архив“), у Главној књизи Правног факултета виде се и подаци Барејца као студента тог факултета, под бугаризованим именом и презименом Сърбислав Алексиев Петров (слика 4). На Београдски универзитет Барејац никако није могао да се упише јер исти за време рата није ни радио (ИАП, ф. Гимназија Пирот, к. 1, Извештај за 1939/40. годину, стр. 68; ЦДА, ф.1564К, оп.1, а.е. 6; „Настанак и развој универзитета“, <http://bg.ac.rs/sr/univerzitet/istorijat.php> приступљено 04.08.2017; Панић, 1988, стр. 141).

Број: 7452

(Име) Борислав (презиме) Алексиџа (фамилија) Петров

роден на 8 Јулиј 1901 година во Белски Корџан, Пиротско

поданост Бол., приет на 19. X. 43г.

за ред. свуд. вџа основа на зр. свуд. 430 - 3. VI. 41 ка

II Нишка и Шимазид

Промѣна на студентската му поздравка

Той се учи на резносни

Промѣна во условите му за издршка

I. Како минува полугодията.

Учебна година	Кое полугодие	Полугодието се хишчи или не (со поздравка на допана)	Дисциплина	Такса	Бележки за описки и други
1943/44	I	СЕ ЗАЧИТА <u>В</u>			
Съгласно с. р. 111 на 3. Б. Д. чл. 62					
София, 20. VI. 1944 год.					
Декан: <u>В</u>					

Слика 4 Страница Главне књиге софијског Правног факултета (Софијски универзитет „Св. Климент Охридски“ Отдел „Универзитетски архив“, Главни книги на Јуриџическиа факултет, факултетен номер 27452 - ф. 16, оп. 2, а.е. 118)

Picture 4 A page of the Accounting book of the Sofia Faculty of Law

Писац приче о Барејцу, новинар Јован Николић, уопште није морао да обилази софијске архиве да би сазнао где је овај студирао. У Барејчевом родном селу, Пољској Ржани, сви људи блиски његовој генерацији, као и рођаци, могли су да му кажу одговарајуће податке, што су они, скоро је сигурно, и учинили - у причи Николић и помиње казивача из тог села. Николић се вероватно ипак одлучио да преправи податак јер му се чинило да није добро да у биографији истакнутог борца стоји да је за време рата студирао у Софији.

У књизи *Наши пали* постоје и такви делови који су фикција, мит. Типичан пример је приказ смрти Синише Николића Драгоша. У књизи пише да је познати пиротски партизан био рањен у сукобу са бугарским полицајцима и да им не би пао жив у руке, разнео се

бомбом. Ту верзију учила су и деца када је аутор овог рада ишао у школу. Међутим, пред сам крај социјалистичког периода, Милорад Мадих и Душан Јончић износе другачију верзију. Они пишу да је Драгош био у друштву са још једним партизаном, Станимиром Златковићем, када је после краћег обрачуна са бугарском полицијом био тешко рањен и заробљен заједно са Златковићем. Мајор бугарске полиције натерао је Златковића да баш он убије већ рањеног Драгоша, а заузврат су га пустили, с тим да је требало да разгласи да се Драгош сам убио бомбом да не би пао жив у руке полицији, а да је он успео да побегне. Дотични мајор остао је у бугарској полицији и после преврата у Бугарској, напредујући до потпуковника. Педесетих година, у време сукоба Југославије са земљама Информбироа, он се са групом диверзаната убацио у Југославију и успео да активира Златковића као агента. Када је то откривено, Златковић је осуђен и стрељан (Мадих и Јончић, 1989, стр. 34). У књизи није наведено који је суд судио Златковићу. Уколико је то био неки војни суд, редовним путем није могуће доћи до оптужнице и пресуде против Златковића јер по садашњим прописима пресуде војних судова нису доступне за научна истраживања („Архива војних судова од 1945. до 2004. год.“ http://www.vojniarhiv.mod.gov.rs/sadrzaj.php?id_sadrzaja=102&active=tekst приступљено 14.08.2017). Ипак, постоје разлози да се верује Мадиху и Јончићу јер су били пуковници Југословенске народне армије (ЈНА), Мадих је био уредник *Народне армије*, званичног листа ЈНА, обојица су дуго живели и радили у Београду и могли су, макар и на неформалан начин, да дођу до података о овом случају. Ако су изнети подаци тачни, то је морало да зна и најуже пиротско локално руководство. Међутим, јавност никада није сазнала за тако нешто. Раније у овом раду већ је указано и на документ Земалске комисије Србије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у коме пише да је Момчило Минић, мештанин Градашнице и служитељ општине у том селу, учествовао у потери за Драгошем и да је управо он открио трагове крви рањеног партизана и то пренео бугарским полицајцима (ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, к. 1, фасцикла VI – Окружно повереништво за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Одлука о утврђивању злочина, зл. бр. 308). Ни Златковићев ни Минићев случај нису допрли до јавности можда зато што је локални партијско-политички врх проценио да би то могло да угрози стереотипе о идиличним односима између самих партизана, као и о (не)сарадњи са бугарском полицијом.

Навешћемо још један, прилично занимљив пример улепшавања биографија. Наиме, потпуно је затајено да су тројица бораца чије су биографије обрађене у књизи *Наши пали* били

припадници предратне пиротске омладинске криминалне групе „Дванаест беле руже“ (назив је у „пиротском падежу“): Стојадин (Стојан) Миладиновић Љопша – партизанско име Соко, Милорад Манчић Лукањац или Шоп – партизанско име Јова Шоп, те Драгољуб Миленковић Грца. Та омладинска група није имала тако развијену активност као организоване криминалне групе које настају у Србији касније, крајем XX и почетком XXI века, али су за предратни патријархални Пирот то били младићи склони озбиљним преступима. О њима се уопште мало писало, а писци – литерати који су их у другом, нератном контексту ипак помињали пола века касније (Драгољуб Јанковић Јенки и Мирјана Јонић Игић) и даље су користили само њихове надимке (Јанковић, 1990, стр. 72-75; Јонић Игић, 2006, стр. 146). Да аутор овог рада разјасни ко је ко, помогла су му неколико разговора обављена 2016. и 2017. са Зораном Бошковићем, рођеним 1957, чији је отац Ратко Тапта такође био члан „Дванаест беле руже“. Почетком седамдесетих, да би омладина, већ прилично формирана на обрасцима западне масовне културе, наставила да са занимањем прати партизанске филмове и серије, аутори таквих дела у главне ликове слободније укључују и оне чија прошлост није баш беспрекорна. Најпознатији такав лик је Прле из телевизијске серије *Отписани*. Аутори *Наших палих* имали су прилику да у другом издању књиге 1988. барем донекле промене свој конзервативни приступ, али то се није догодило. У време када се пише овај рад, врло мали број Пироћанаца зна да понекад хода неким улицама које носе имена и оних партизанских бораца који су у младости били жестоки момци са пиротске калдрме.

Друго издање *Наших палих* је донекле проширено у односу на прво, али је метод идеализације задржан у потпуности, понегде чак и појачан. Тако, на пример, уместо обичних наслова из првог издања који су били идентични имену и презимену одређеног борца, у другом издању стављени су наслови који говоре сами за себе: Пут до вечности, Ратник племенитог срца, Симфонија музичара и револуционара, Прича о скромном човеку, Морски вук на планини, Песник и комесар, Ка легенди и вечности, итд. (Панић, 1988, стр. 176). На крају може да се дода да су у конципирању *Наших палих* аутори вероватно имали проблем да уопште скупе довољан број истакнутијих бораца у крају где покрет отпора није био развијен, па су зато убачене биографије и оних бораца који пореклом заиста јесу из пиротског краја, али су се из њега одселили давно пре рата и борили су се далеко од њега, као Благоје Костић Црни Марко, Миливоје Манић Албанта и Ратко Чучуровић, или чак нису ни пореклом Пироћанци, већ су ту стицајем околности провели један део живота јер су се њихови очеви због посла неко време са породицама доселили и радили у Пироту, па се и одселили давно

пре рата, а њихова деца се током рата укључила у НОП негде далеко од Пирота, као Војислав Вучковић, Синиша Николајевић, Драгутин и Предраг Костић.

Два броја *Пиротског зборника*, 6 и 13, била су тематски посвећена НОБ-у. Додуше, у 13. броју има и радова који се односе на период непосредно после 1944, али се дотичу ратних дешавања. Скоро сви аутори су учесници НОП-а. Њихови радови су, у највећем броју случајева, засновани на сећању. Има доста проблематичних података и тврдњи, чак и онда када су аутори уз сасвим мало труда могли да дођу до вишег степена тачности. Тако, на пример, Белопаланчанин Велимир Костић Бајеж наводи да су пред рат постојале организације СКОЈ-а у пиротској Гимназији и Учитељској школи, што други не тврде, па наравно ни они који су били чланови у јединој скојевској организацији која је постојала само у Учитељској школи, а не и у Гимназији. Познато је да се у активност те организације укључило и неколико гимназијалаца, али то никако не значи да је и у Гимназији постојала организација СКОЈ-а. Костић је то могао чути и сазнати још када су се писале Стенографске белешке 1953, када је и он присуствовао, а и много пута касније од самих чланова те скојевске организације које је сигурно и лично познавао, али је 1974. ипак написао како је изнето (ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, к. 7, Стенографске белешке – документ 13410, стр. 2-8; Костић, В., 1974а, стр. 13). Костић такође сасвим произвољно наводи да је већ 1941. у пиротском крају била повећа група скојеваца, наводи 11 конкретних имена и после тога додаје „итд“, чиме до нејасних размера повећава бројност групе. Међутим, за конкретно наведене људе само за двојицу има неких података да су већ тада били у СКОЈ-у, за Момчила Милутиновића Слободана и Предрага Бошковића Павла, док су остали учлањивани каснијих година. Један од оних које Костић у свом раду поименично наводи да су били скојевци већ 1941, Миодраг Мијалковић, такође је написао рад за исти број *Пиротског зборника* у коме каже да је у свом селу Гњилану 1941. био члан омладинског (а не скојевског) актива и да је у СКОЈ примљен тек 1942. У терминологији НОБ-а *омладинац* је био млад човек – симпатизер и учесник НОБ-а, а *скојевац* члан подмлатка КПЈ који се звао СКОЈ, што уопште није исто. Костић је то одлично знао још за време рата када је био истакнути руководилац КПЈ на пиротском терену, али је ипак написао као што је наведено, вероватно у жељи, тако често присутној и код других аутора, да се снага КПЈ и НОП у свим годинама рата, па и у 1941, покаже већом него што је била (Костић, 1974а, стр. 13, 14; Мијалковић, 1974, стр. 36, 39, 47). У још једном раду који је Костић написао у истом броју *Пиротског зборника*, он се мало бавио и тзв. Цацином групом и ту даје више нетачних

података (Костић, В., 1974б, стр. 78). Кад је већ хтео да пише и о тој партизанској групи, могао је прво да се информише о њој из других извора и радова. (Више о Цациној групи говорићемо опширније касније.) Костић то изгледа није урадио и написао је нетачне податке, можда мислећи да као истакнути ратни партијски руководилац зна и може баш све. У истом броју *Пиротског зборника* објављен је и посебан чланак о Цациној групи од стране једног од њених преживелих чланова са неупоредиво детаљнијим подацима (Манчић, 1974), што је Костић сигурно сазнао, јер су аутори чланака у том броју часописа пре његовог објављивања присуствовали симпозијуму у Пироту и ту представили своје радове, али није нити изменио нити изоставио свој текст о Цациној групи⁹.

У бројевима *Пиротског зборника* 6 и 13 радови Велимира Костића нису једини који доносе нетачне податке, тврдње и закључке. Још раније смо цитирали произвољну тврдњу Николе Антића да из пиротског краја није било војника са пушком у бугарској војсци, а слична је ситуација и са радовима других аутора. Њихово комплетно евидентирање у овом раду би заузело много места, нити за тим има потребе – истраживачи у будућности могу да користе ове радове као грађу, уз велики степен опрезности и упоређивања са другим изворима, којих, нажалост, нема много.

Године 1982. Томислав Панајотовић објављује књигу *Пирот кроз векове* у којој се бави и Другим светским ратом. Обрада тог периода је конвенционална, као и у другим књигама из социјалистичког периода – преувеличана је активност КПЈ, не обраћа се пажња интеграцији свих слојева становништва у бугарске економске токове, прилично олако се користе речи као „зверства“, „терор“ и сличне. Акције малобројних пиротских партизана, које су све до лета 1944. биле спорадичне и сасвим скромне по обиму, Панајотовић назива „народним устанком“. Аутор мало дотиче једну важну тему – зашто је покрет отпора у Пироту, било партизански било четнички, био знатно слабији од отпора у већини других крајева Србије и Југославије. Други део своје књиге Панајотовић објављује после три и по деценије, у условима знатно већих стваралачких слобода, али се ни тада не бави опширније овим питањем, већ се концентрише на механизам деловања нове комунистичке власти после 1944. године (Панајотовић, 1982, 2016).

⁹ Склоност, у најмању руку, ка непрецизности Костић је показао и у другим својим написима, на пример у коауторском раду о Сврљишком одреду и то не само у темама везаним за пиротски крај (Мирчетић и Костић, 1979). Непрецизности има и у књизи Драгољуба Дејановића у којој он даје биографије бораца поменутог Сврљишког одреда, а то значи и неких партизана са пиротског подручја (Дејановић, 1974).

Књига *Пирот и околина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији : 1941-1945 : (хронологија догађаја)*, аутора Христифора Живковића Цикана, секретара Окружне групе за писање историје НОП-а, објављена је 1985. године (Живковић, Х., 1985). С обзиром на његову функцију, Живковићу су две и по деценије били доступни разни документи, као и изјаве учесника НОП-а, па је могло да се очекује да овај аутор крене у писање дела које би до тада било најсвеобухватнији приказ НОБ-а. Међутим, резултат није био такав. Живковић се одлучио да то буде само хронологија, дакле само пуко ређање догађаја, без озбиљнијих покушаја њиховог тумачења. Ни као извор елементарних података ова књига није поуздана, јер Живковић уопште не даје конкретне изворе на основу којих даје одређене податке, већ само збирни списак на крају књиге. И легитимним увидом се уочава да има озбиљних пропуста. Већ смо помињали долазак Јована Ћирића Николе у Пирот и формирање одбора народноослободилачког фронта на Сарлаху, марта 1942. Овај податак се темељи на Ћирићевој писаној изјави коју је дао баш Живковићу. На 3. страни те изјаве је Живковићево питање Ћирићу: „Да ли се сећате у којим сте све селима и местима пиротског краја боравили у току 1941. и 1942. године...“ Ћирић недвосмислено одговара: „Пре свега у току 1941. године ја нисам долазио у Пирот и села пиротског краја. Први пут сам дошао 1942. године крајем фебруара...“ (ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, к. 7, Изјава Јована Ћирића дата 24. августа 1960. у Београду, стр. 3). Међутим, из нејасних разлога и без навођења нових извора, Живковић у својој књизи помиње два боравка Ћирића у Пироту, у новембру 1941. и фебруару - марту 1942. То наизглед може да буде и техничка грешка, али садржаји две целине само на први поглед личе један на други. У новембар 1941. се смешта *формирање* одбора народноослободилачког фронта, док се за март 1942. користи израз *организовање* састанка истог тела, одбора фронта, наводно већ формираног у новембру, који, дакле, сада има само некакав свој редовни састанак. Даље се каже да је тада формиран и народноослободилачки одбор (НОО), што је назив за орган нове партизанске власти и није исто што и одбор Фронта, који је орган политичке организације Народноослободилачки фронт (скраћено НОФ, али често и само - Фронт). Међутим, у поменутој изјави Јован Ћирић Никола не говори о формирању НОО током свог боравка у пиротском крају. У пиротском Историјском архиву чува се више радних верзија књиге из којих се види како се она полако рађала. Ту има доста интервенција оловком и сугестија рецензената, Петра Козића и Димитрија Стефановића Нишавца. Делује скоро невероватно да се направи таква грешка око једног од најпомињанијих догађаја. Да ли се можда и овде ради о жељи да се

прилично празњикава 1941. година у историји пиротског НОП-а мало „попуни“ догађајима по сваку цену? У сваком случају, читалац који нема обавезу да зна све ове детаље доводи се у озбиљну недоумицу (ИАП, ф. Христифор Живковић Цикан, к. 18-22; Живковић, Х., 1985, стр. 41, 56, 57). Озбиљних пропуста у подацима има још, о чему ћемо говорити и касније. Везано за Живковићеву књигу може се додати да се у основном тону не разликује од Козићевих *Путева револуције* – КПЈ је партизански покрет отпора искористила не само за ослобађање земље, већ и за револуционарно освајање целокупне власти, што се наслућује већ из самог наслова.

Нешто занимљивих података и тврдњи има и у књигама посвећеним одређеним јединицама НОВЈ у којима је у завршним операцијама за ослобођење Југославије учествовало доста бораца из пиротског краја - 22. српска дивизија, *Двадесет пета српска бригада* и *Двадесет седма српска НО бригада*. У све три књиге, поред хронолошког ређања борби и других важнијих догађаја из живота ових јединица, значајно место имају и опширна поглавља о деловању КПЈ и СКОЈ-а у њима (Мадић и Јончић, 1989, стр. 198-217; Николић, Ж., 1972, стр. 189-196; Живковић, А., 1991, стр. 134-154). Наравно да би сваки евентуални покушај деловања других странака био најстроже санкционисан, па га није ни било. Када се још дода да су на скоро свим кључним руководећим местима били чланови КПЈ, онда јасно произилази да је партизанска НОВЈ била партијска војска, без обзира што у укупном борачком саставу чланови КПЈ нису били у већини. Са оваквом војском на својој страни, КПЈ је после рата успела да освоји и затим дуго задржи власт без одржавања слободних демократских избора.

И у овим књигама било је избегавања табу тема. Задржаћемо се на једној, која је још увек донекле табу, познатој као Масакр у Бару. Наиме, и 25. и 27. бригада, обе у саставу 46. дивизије НОВЈ, спроводиле су албанске младиће са Косова регрутоване у Југословенску армију који су требали да буду борци Четврте армије, ангажоване у борбама за ослобођење Приморја, Истре, Јулијске Крајине и Трста. Изабран је најкраћи пут, пешице од Призрена до Бара, одакле су регрути бродовима превожени за Далмацију. Пут је водио кроз територију Албаније, захваљујући договору југословенских и албанских власти које су тада биле у одличним односима. Иако је међу регрутима било недисциплинованих и непријатељски расположених, борци поменуте две бригаде, међу којима је било доста Пироћанаца, успевали су да регруте, подељене у неколико ешалона од око две и по хиљаде људи, спроведу до Скадра или Бара и предају их другим партизанским јединицама. После преузимања једног од тих ешалона од стране 10. црногорске бригаде НОВЈ, борци ове јединице су осули оружану паљбу на густо

сабијене албанске регруте и побили 500-600, а можда и много више. И да је било неких екцеса појединих регрута са спроводницима, на то никако није смело да се одговори неселективном ураганском паљбом по маси. Разлог за овакво убијање може да буде само ирационална мржња према Албанцима. Иако борци 27. бригаде, спроводници тог несрећног ешалона регрута, можда нису учествовали у масакру јер су непосредно пре тога албанске младиће предали Црногорцима, свакако су брзо за то сазнали, јер нису одмах кренули назад за Призрен. Случај је заташкан. Из онога како је о томе у својој књизи писао А. Живковић, размере трагедије не могу ни да се наслуте (https://sh.wikipedia.org/wiki/Masakr_u_Baru приступљено 21.05.2017; Мадих и Јончић, 1989, стр. 248-252; Живковић, А., 1991, стр. 251-262).

Коментар заслужује још једна тврдња коју су у својој књизи изнели Мадих и Јончић (1989): „До краја септембра у јединице НОВЈ са подручја Пирота и околине, добровољно је ступило више од 16.000 бораца“ (стр. 68). Бројка бораца је можда оријентационо тачна, али је тврђење да су ти људи ступили *добровољно* – потпуно произвољно. Наиме, већ 28. августа 1944. Главни штаб НОВЈ за Србију издаје наређење о спровођењу опште мобилизације (Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа. Том 1. Књ. 11, Борбе у Србији 1944, док. бр. 48 и 63, према: Николић, Ж., 1972, стр. 230). Гаврило Видановић Сазда, истакнути партизан из Висока, каже да је још 4. септембра, пре ослобођења Пирота, преко сеоских народноослободилачких одбора извршио мобилизацију у селима Горњег Висока око 600 људи, рођених претежно 1920 – 1924. године. Једанаестог септембра извршио је мобилизацију свих војних обвезника од 18 до чак 45 година старости не само у Горњем, већ и у Средњем Високу, укупно око 2000 бораца. Сви су они ушли у састав пиротских бригада НОВЈ, заједно са мобилисаним из других пиротских села и самог града. Мобилизација у поменутом периоду се помиње и у хроникама села, као на пример у оној о селу Барје Чифлик где стоји да је 5. септембра 1944. на збору насред села Бранимир Ђирић Лужнички прочитао акт о мобилизацији. Потврда за Видановићеве наводе има и у књизи *Пирот 1944-1954* (иза које стоји тадашње највише пиротско партијско-политичко руководство), где јасно пише да су непосредно пред ослобођење, дакле крајем августа и почетком септембра 1944, НОО добили овлашћење да врше мобилизацију за војску (ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, к. 7, Изјава Гаврила Видановића Сазде дата 29. јула 1960. у Пироту, стр. 8; Недељковић, 2009, стр. 236; Пирот : 1944-1954, 1954, стр. 12). Из великог броја извора проучених за време припреме овог рада сазнаје се да је из пиротског краја, са пушком у руци, све до пролећа 1944. било

укупно само неколико десетина партизана. Током пролећа и лета тај број расте, нарочито у августу, када се већ видело ко ће победити у рату, али ни у ком случају то не може да буде нека превелика бројка. Од поменутих 16.000 бораца сигурно је много више мобилисаних у односу на добровољце. Када је реч о односу бораца према војничким обавезама, треба додати да је било случајева дезертерства као и саморађавања да би се отишло са фронта на лечење. Од мобилизације су били изузимани они који раде у рудницима, на железници и другим предузећима од виталног значаја за функционисање државе, као и у појединим цивилним и војним надлештвима у позадини. Ово је коришћено да се путем протекције појединци запосле баш на таквим местима и тиме избегну мобилизацију и одлазак на фронт. Тако су запошљавани и они који су привремено враћани са фронта на кућно лечење, па чак и дезертери. У наредби Округног НОО за Пирот Пов. бр. 8 од 3. II 1945, после указивања на ове појаве тражи се од нижих органа да изврше проверу на терену и доставе спискове запослених лица. Међу бројним одговорима општинских и сеоских НОО најупечатљивији је онај из тадашње општине Велика Лукања. Тамо су брзопотезно појачали копање каменог угља у примитивном руднику у близини тог села и запослили у њему неке војне обвезнике. Резон је био јасан – боље и у рудник, него на фронт (ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, к. 9, фасцикла Округни НОО – Поверљива архива за 1945, Наредба Округног НОО С. пов. бр. 8 од 3. II 1945. и Списак запослених у руднику НОО општине Велика Лукања, Пов. бр. 11 од 15. II 1945; Мадих и Јончић, 1989, стр. 237; Ракић, 2016, стр. 227-228; Живковић, А., 1991, стр. 88, 126-129).

Допринос књиге Живојина Николића Брке о 22. дивизији огледа се, поред осталог, и у томе што је у њој разјашњена војничка ситуација у пиротском крају у септембру и октобру 1944. Пиротски „историчари“ и хроничари су о том периоду до сада углавном писали тако што су опширно наводили саставе новоуспостављених политичких тела нове партизанске власти, имена и презимена људи од којих су многи били само безначајне фигуре, а прескакали су да напишу (или се нису потрудили да сазнају) да је бугарска војска и после 10. септембра не само остала у Пироту и околини, него је довукла и нове снаге. Брка је био заменик команданта XIII корпуса НОВЈ који је у септембру и почетком октобра био смештен у селу Барје Чифлик поред Пирота. Подаци о томе објављени су у *Хронологији* Христифора Живковића и у хроници села Барје Чифлик, без опширнијих објашњења (Недељковић, 2009, стр. 254-259; Живковић, Х., 1985, стр. 164-166). Проницљивији читалац вероватно се питао зашто да штаб једне тако крупне јединице НОВЈ са својим приштапским јединицама буде смештен у неусловне

сеоске куће, стаје и плевње, зашто да се у таквим условима врши и мобилизација нових бораца у НОВЈ, када у ослобођеном Пироту постоји касарна – наменски објекат за војску. Из Бркине књиге разазнаје се одговор да су тамо биле јединице нове отечественофронтовске бугарске армије¹⁰. Врховна команда Совјетске армије донела је одлуку да нова бугарска армија учествује у ослобађању Ниша и Косова, што се касније и догодило (а у послератним југословенским књигама минимизирано). Брка наводи да је већ 13. септембра у Пироту успостављен штаб бугарских снага, а да су из унутрашњости Бугарске свакодневно довлачене нове снаге за учешће у ослобађању Ниша. Двадесет четвртог септембра у посету штабу бугарске 2. армије у Пироту долази совјетски генерал-лајтнант Комаров, представник авијације 3. украјинског фронта, а то ће чинити и славни совјетски генерал-пуковник, касније маршал, Бирјузов. Међутим, када су долазили у бугарски штаб у Пироту, нису свраћали и у Барје Чифлик, у команду XIII корпуса НОВЈ, већ су тамо слали своје ниже официре. Бугарска војска је према Немцима држала фронт од Власотинца до Пирота, тј. десетак километара западно од њега, док су новоформиране пиротске бригаде НОВЈ, двадесет пета и двадесет седма, упућене према Сурдулици, Врању и Бујановцу. Оно што је написао, Брка не заснива само на свом сећању заменика команданта XIII корпуса, већ наводи и друге изворе, архивске документе и књиге разних других аутора, укључујући иностране (Николић, Ж., 1972, стр. 250, 251, 262, 263, 266, 267, 269). Према званичној послератној југословенској историографији, Тито је тек 5. октобра у Крајови „дао одобрење“ новој бугарској влади да може са својом војском да учествује у борбама против Немаца на територији Југославије. У стварном животу, бугарска војска је скоро месец дана пре тог „одобрења“ деловала на југословенском тлу. Испада да су одлуку да укључе бугарску војску у борбе против Немаца на територији Југославије Совјети донели не питајући ни нову бугарску владу ни југословенске партизане. Совјетски Савез је тада признавао југословенску краљевску владу у Лондону, али постоји оправдана претпоставка да није консултована ни она, што се може испитати.

Поред Двадесет друге и Четрдесет шесте, доста Пироћанаца били су борци и 37. дивизије НОВЈ. То су у највећем броју били они

¹⁰ Из списка пиротског скојевског руководиоца Сенише Милкића такође се види да је бугарска војска остала у пиротској касарни. Он је 11. септембра, враћајући се са неког састанка у Сукову, стопирао бугарске војне камионе који су ишли ка Пироту и у једном од њих ушао директно у пиротску касарну, без икаквог заустављања на капији, где су заједно стражарили један бугарски војник и један партизан ((ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, к. 9, Прилог за историју НОР-а у Пироту Сенише Милкића, стр. 58, 59).

регрути захваћени каснијим таласом мобилизације за које је одлучено да буду допуна 37. дивизији. Ова јединица је формирана и борила се све време далеко од пиротског краја, па извори и написи о њој немају већи значај за нашу ужу тему – историју покрета отпора у пиротском крају. То важи и за књигу *Књига сјећања на учешће бораца из пиротског краја у јединицама 37. Санџачке ударне дивизије* (Медојевић, 1983).

После 22. српске дивизије, Живојин Николић Брка објавио је обимну књигу о НОБ у топличком, нишком, пиротском, лесковачком и врањском крају под насловом *Југоисточна Србија у народноослободилачком рату и револуцији : 1941-1945* (Николић, Ж., 1979). Као и у Перовићевој *Јужној Србији*, и овде догађаји у пиротском крају заузимају врло мало места. Брка је симпатисао Пироћанце - после рата било је нарочито запажено његово лобирање код највишег југословенског руководства да баш Пирот добије нову фабрику ауто-гума (Костић, Б., 2013, стр. 56-58). Међутим, приликом писања књиге вероватно није могао да избегне чињеницу да је партизански покрет у Пироту и околини био знатно слабији него у осталим поменутиим крајевима.

Посебан вид извора за истраживање покрета отпора могу да буду књиге – хронике села у којима аутори покушавају да на не тако великом броју страна пишу о скоро свему везаном за њихово родно село - изгледу предела, биљном и животињском свету, привреди, обичајима, догађајима из прошлости, итд. Већ се из наведеног наслућује да су то аматерске књиге. Аутори обично немају последњу методологију, а када је историја у питању, избор догађаја за описивање је скоро произвољан. На пример, већ смо указали да је аутор хронике о селу Завој у њој навео да су његови мештани за време рата били не само у трудовацима, већ и у правим војним јединицама бугарске војске, али изоставља да је један мештанин, Србислав Минић, био кметски намесник у селу. Или пак у хроници Сопота, ауторка не пропушта да опширније опише појединачне случајеве насиља бугарске полиције и војске, али изоставља да су управо неколико мештана тог села на подмукао начин убили Момчила Милутиновића Слободана који је, уз Предрага Бошковића Павла, био најомиљенији партизан пиротског краја (Бранковић, 1997; Минић, 1989). Ипак, и ове хронике, уз дозу опрезности, могу да буду један од извора података. Већ има преко двадесет таквих књига само за пиротска села, а убрзано се најављују и нове, што није лоше - да се бар понегде претекне потпуно изумирање живих сведока ратних и свих других збивања. Што се тиче укупног третмана догађаја у рату, аутори хроника се уклапају у опште трендове. За време социјализма се о рату доста писало па су и поглавља у хроникама посвећена томе била повећа. У првој

објављеној хроници, о селу Крупац, догађаји у четири ратне године заузимају више од петине књиге (Ћирић и Живковић, 1974). Након урушавања социјализма, број страница озбиљније опада па се десило да у књизи посвећеној селу Градашница о НОБ-у и Другом светском рату нема ништа (Живковић, М., 2011). Аутор ове књиге је Милорад Миша Живковић, припадник НОП-а од раних дана, који се после рата неколико деценија ангажовао у „неговању револуционарних традиција НОБ-а“, како се тада говорило. У пиротском Историјском архиву сачуван је део његове преписке са Христифором Живковићем Циканом у коме хвали и подстиче Цикана да настави са поменутиим „неговањем“ (ИАП, ф. Христифор Живковић Цикан, к. 23, фасцикла Милорад Миша Живковић, писма). Милорад је био и члан редакционог одбора за издавање монографије о 25. српској бригади. И сам се бавио писањем. У *Пиротском зборнику* број 10 објавио је чланак о ратним публикацијама у пиротским бригадама НОВЈ, при чему је под појмом *публикација* подразумевао и ручно писане билтене у малом броју примерака или чак и у једном примерку. За ове Живковић каже да су инспирисане „великим циљевима НОБ, какве у то време није било у свету и мало је сличних у историји човечанства“, па подржава идеју да се од копија ових публикација у пиротском музеју постави стална изложба: „На тај начин ове публикације поново ће се укључити у револуцију која траје и доприносиће на свој начин мобилизацији у решавању савремених задатака“ (Живковић, М., 1979, стр. 129, 132). Међутим, у Живковићевом односу према „револуцији која траје“ долази до значајне промене после урушавања социјализма 1990. године. Већ 1995. он је спремио рукопис за књигу о Градашници у чијем предговору, као и у позиву земљацима да помогну штампање, каже да нека поглавља није опширно обрадио и да ће то можда урадити за друго издање књиге. Једно од тих скраћених поглавља је и Други светски рат. Књига је објављена тек после смрти аутора, међу приређивачима је и ауторов син, а у садржају нема ништа о НОБ (Живковић, М., 2011, стр. 14, 302).

До 1990. постојала је хиперпродукција текстова о покрету отпора, тачније о НОБ, а након тога се одлази у другу крајност – читаве две деценије скоро да није било истраживања о тој теми, а везано за пиротски крај. Миљан Манић 2012. објављује своју књигу о Равногорском покрету у пиротском округу и то је вероватно прва књига о пиротским равнгорцима. Већином се користе документи из фондова ИАП, при чему су вероватно најзанимљивији документи послератног полицијског и судског процесуирања Душана Петровића Бороша, команданта четничких јединица у пиротском крају. Манић указује на скроман обим архивских докумената о

четницима (Манић, 2012), што још једном актуелизује потребу да се уз српске, истражују и бугарски архиви. У овом сушном периоду за истраживања покрета отпора објављена су још и два чланка о ослобођењу пиротског краја 1944. Игор Ракић о овој теми пише у ширем временском контексту при чему познатим подацима из литературе додаје и неке детаље из фондова ИАП. Мирослав Зубић се усредсређује на мењање датума ослобођења Пирота после рата (Ракић, 2016; Зубић, 2009).

Пирот је 1945. славио 9. септембар као Дан ослобођења, од 1946. до 1960. слави се 10. септембар, а од 1961 – 8. септембар. Сличне промене биле су и у суседним општинама. У необјављеној Писаној грађи Окружне групе за писање историје НОП-а, датираној на мај 1961, стоји да је Цариброд (Димитровград) ослобођен 9. септембра, али је та општина касније славила 8. септембар. У истој Писаној грађи стоји да је Дан ослобођења Бабушнице 8. септембар, међутим та општина је касније то променила и славила 6. септембар, а то чини и данас. Ђура Златковић у *Злим временима* пише да су се бугарске снаге у Бабушници и партизани из суседног села Драгинац договорили да партизани без борбе уђу у Бабушницу 8. септембра и да су наредна три дана на важнијим раскрсницама били стражари и једних и других. Мадих и Јончић у својој монографији о 25. бригади пишу да су два батаљона ове бригаде без борбе ушли у Бабушницу 11. септембра и да су наложили бугарским јединицама које су ту затекли да тек тада скину натписе са јавних зграда на бугарском језику. Мадих и Јончић се за своје тврдње позивају на сачувани операцијски дневник бригаде. И Никола Антић наводи 11. септембар као дан ослобођења Бабушнице. На другој страни 101. броја листа *Слобода* из 1946. године, који је у овом раду приказан на слици 5, доле десно је фотографија са натписом о уласку јединица НОВЈ у Бабушницу са пропратним текстом где се помиње 9. септембар. Најрадикалнији је извесни Д. М. Ћирић (вероватно хроничар Душан Ћирић) који у свом чланку у *Слободи* од 25.11.1954. храбро изјављује да су партизани ослободили Бабушницу 4. септембра. Није најјасније зашто Бабушница слави 6. септембар као Дан ослобођења. Постоји могућност да је то због ривалитета са Пироћанцима. Наиме, у Лужници је партизански покрет био јачи него у пиротском крају, па се бабушничком руководству можда није допало када је пиротско руководство померило свој датум ослобођења од 10. на 8. септембар. Да би им можда парирали и они су померили свој датум ослобођења од 8. на 6. септембар, да се зна ко је „старији“, макар и у партизанском ратовању (ИАП, ф. Христифор Живковић Цикан, к. 25, Писана грађа за историју НОП пиротског округа, стр. 43, 44, 159; „Улазак НОВЈ у Бабушницу“, *Слобода*, бр. 102, 10. септембар 1946, стр. 2; „Три

ослобођења Бабушнице“, *Слобода*, бр. 302, 25. новембар 1954, стр. 7; Антић, 1986, стр. 177; Мадић и Јончић, 1989, стр. 81; Златковић, 1967, стр. 407).

Иако ће, можда, и код датума преузимања власти у Пироту задњу реч имати бугарски архиви, изгледа највероватније да су партизанске јединице ушле у град 10. септембра без борбе, после договора са представницима бугарске војске. Дан пре тога у Бугарској је извршен преврат и на власт је дошао Отечествени фронт предвођен комунистима који одлучује да објави рат Немачкој, па није ни било разлога да се воде борбе. О преговорима две стране, а затим и о уласку партизана у град 10. септембра, са доста детаља пишу пуковници ЈНА Милорад Мадић и Душан Јончић, аутори монографије о 25. српској бригади (1. пиротска), који су били и борци те бригаде, формиране управо тих дана од Пиротског партизанског одреда, па су те две јединице и даље биле у некој врсти симбиозе. Исти став о датуму има и Никола Антић, такође непосредни учесник догађаја и касније пуковник ЈНА. У свом чланку у *Слободи* бр. 102 из 1946, Милисав Славковић, пиротски занатлија и одборник пиротске комунистичке општине из 1920. године, врло сликовито пише о уласку партизана у град 10. септембра и догађајима који су му непосредно претходили. Неки од ових сведока наглашавају да је била недеља. Увидом у календар за 1944. лако може да се утврди да је та недеља у септембру била 10. а не 8. или 9. септембар. Мирослав Зубић наводи да на скоро свим фотографијама које се односе на дан ослобођења, потписаним од учесника тог догађаја, а које се чувају у пиротском Музеју, стоји 10. септембар као датум уласка у град („Како смо ми грађани дочекали ослобођење“, *Слобода*, бр. 102, 10. септембар 1946, стр. 2; Антић, 1986, стр. 177; Мадић и Јончић, 1989, стр. 75-79, 140; Зубић, 2009, стр. 27). Аутор је много раније пре писања овог рада разговарао са појединим партизанима о тој теми, на пример са Милованом Минчићем Каламбођијом из Пољске Ржане и добијао недвосмислен одговор да су партизани ушли у Пирот 10. септембра.

Зашто је пиротско политичко руководство трошило политичку енергију у накнадним променама дана ослобођења? У питању је политичка осетљивост на скоро све што има везе са Бугарском. Први датум ослобођења, 9. септембар, славио се само прве године и одбачен је вероватно зато што је тог датума државни празник у Бугарској, па би његово прослављање могло да изазове сумњу да су Пироћанци „бугараша“. Руководство је сигурно знало датум када су партизани ушли у град јер су многи од њих такође били учесници тог догађаја. Проблем са 10. септембром је у томе што је био дан после политичког преврата у Софији, па се о правом ослобођењу, некаквој борби и томе слично, не може говорити, с обзиром да је

тада бугарска војска већ прешла на страну савезника против Немачке. Децембра 2005. аутор је о овоме, поред многих других тема, разговарао са Десимиром Петровићем, председником пиротске општине 1974-1982, који се већ педесетих година укључивао у политички живот Пирота. Десимир је рекао да су их колеге политичари из других градова задиркивали питањима у стилу: „Па од кога сте се ви Пироћанци 10. септембра ослободили, када у Пироту тада није било непријатељских војски?“ Нешто о томе има и у Десимировим мемоарима у које је аутор тада имао увид, а сада се налазе код његових синова. Вероватно вођени жељом да не изазивају пажњу на описани начин, тадашњи пиротски политичари су прогласили за дан ослобођења 8. септембар 1944, датум који је симболично, макар један дан, пре преврата у Софији.

Окружна група за писање историје НОП-а завршила је писање своје Писане грађе маја 1961, само три-четири месеца пре него што је општинско руководство одлучило да 8. септембар прогласе за Дан ослобођења. Не очекујући то, чланови Окружне групе су на више места у Писаној грађи написали да је Дан ослобођења Пирота 9. септембар, без упуштања у неко доказивање те тврдње (ИАП, ф. Христифор Живковић Цикан, к. 25, Писана грађа за историју НОП пиротског округа, стр. 45, 155, 184). Међутим, чим су сазнали за став руководства, прихватили су нови Дан ослобођења. Христифор Живковић Цикан, секретар поменуте Окружне групе, не само у својој *Хронологији*, већ и у написима у штампи и на разним свечаностима на којима је иступао као председник пиротског СУБНОР-а, искључиво је говорио о 8. септембру као дану ослобођења. Исто су се понашали и други, не сматрајући, ваљда, да је промена сопствених исказа нешто необично. Јован Цекић, партизански руководилац, а касније професор Универзитета, у свом чланку у *Слободи* из 1946. пише да је он са групом партизанских руководилаца у селу Петровац 9. септембра на радио-апарату чуо вест да је у Софији извршен преврат и да је Отечествени фронт дошао на власт. Пољским телефоном успостављена је веза са Пиротом, где је из Софије пристигао Добри Терпешев, члан БРП(к) и министар у влади Отечественог фронта, који је из Пирота у Петровац послао аутомобил да доведе Јована Цекића и Ђоку Павловића у Пирот, што се и догодило, како сам Цекић децидирано наводи, „око самог заласка сунца“ тог 9. септембра. Брзо су се договорили да бугарска војска држи фронт према Немцима код Понора, а да партизани преузму власт у граду. По овоме би испало да су партизанске јединице вероватно ушле у град сутрадан, 10. септембра, јер док су трајали преговори, сигурно је већ пала ноћ. Међутим, 28 година касније, у Пиротском зборнику из 1974, исти Јован Цекић у свом чланку о ослобођењу Пирота прича другачију

причу. Уопште не спомиње слушање радио-апарата 9. септембра, већ каже да је он из Петровца, на своју иницијативу, већ 6. септембра пољским телефоном успоставио везу са представницима бугарске војске у Пироту, да су затим вођени преговори надомак Петровца (којих у верзији из 1946. уопште нема), да је потом он са Ђоком Павловићем и Нетком Младеновићем аутомобилом доведен у Пирот и да је брзо постигнут договор, а да су партизани ушли у град 8. септембра („Како је Пирот ослобођен“, *Слобода*, број 102, 10. септембар 1946, стр. 2; Цекић, 1974, стр. 132-133; Зубић, 2009). У текстовима који се односе на ослобођење Пирота углавном се цитира Цекићев чланак из 1974, а не и онај из 1946, можда зато што је лист *Слобода* из те године теже доступан. Због тога је у овом раду на слици 5 дата баш она страница тог листа на којој је Цекићев чланак. На истој слици је и раније помињани чланак Милисава Славковића. Ако се овај рад чита у електронском формату, слика 5 може да се увелича и онда чланци постају сасвим читљиви. Ради поређења, корисно је прочитати и онај други Цекићев чланак који се такође може добити у електронској форми, као скениран. У време када се пише овај рад, скенирани *Пиротски зборник* број 6 из 1974. налази се на електронској адреси <http://www.nbpi.org.rs/ostalo/digitalizacija/>

Петар Козић је такође упорно бранио 8. септембар као датум ослобођења Пирота, иако је до 1961. величао 10. септембар. У *Слободи* од 6. септембра 1958. Козић је у част 10. септембра објавио, како каже Мирослав Зубић, „песму у прози“ („Десети септембар“, *Слобода*, бр. 472, 6. септембар 1958, стр. 1; Зубић, 2009, стр. 25). У току припрема *Пиротског зборника* број 13 из 1985. године, Козић је као рецензент тражио да Никола Антић из свог чланка изостави део у коме говори о 10. септембру као дану ослобођења или да промени датум (слика 6). Те 1985. ситуација у Југославији се ипак донекле променила. Земља је била у озбиљној економској и политичкој кризи, стеге тоталитаризма су биле лабавије, а Антић је био пуковник ЈНА у пензији, који је тада живео у Београду, па је локална пиротска власт тешко могла да му направи неке непријатности. Зато није пристао да мења датум у свом чланку и објавио га је, али наредне године у *Лесковачком зборнику* (Музеј Понишавља Пирот, Легат Николе Антића, Писмо Редакције Пиротског зборника Николи Антићу; Антић, 1986).

NIKOLA ANTIĆ

BEOGRAD

Poštovani druže Antiću!

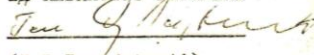
U toku su završne pripreme za izdavanje "PIROTSKOG ZBORNIKA" br. 13. Vaš rad pod naslovom "Na borbenom putu od Pirota do Frištine i Prizrena," recenzirao je dr Petar Kozioć. Uz predlog da se rad objavi, dao je i neke sugestije. Na primer, recenzent predlaže da se odeljak "Oslobodjenje Pirota" ili izostavi, ili da se preuredi "shodno opšte prihvaćenim stavovima". U obrazloženju ove primedbe, dr Kozioć navodi da je Pirot oslobodjen 8. a ne 10. septembra 1944.

Molimo Vas da nas u roku u petnaestak dana obavestite da li primedbu recenzenta prihvatate, da li ćete navedeni odeljak izostaviti, ili preurediti.

Nadamo se da Vam neće biti teško da nas obavestite o svom stavu, kako bismo nastavili sa pripremanjem za izdavanje "ZBORNIKA".

U Pirotu, 15.7.1985.g.

Z# REDAKCIJU ZBORNIKA

(T.G. Panajotović)

Слика 6 Писмо редакције Пиротског зборника Николи Антићу (Музеј Понишавља Пирот, Легат Николе Антића)
Picture 6 A letter of the editorial office of *Пиротски зборник* to Nikola Antić

Није небитно истаћи да и један сведок који не потиче из партизанских и комунистичких редова тврди да су партизани ушли у град 10. септембра. То је Светислав Петровић, пиротски гимназијски професор пре и после рата. Он је у својим белешкама записао да су 9. септембра око 5,30 после подне дошла у град три партизана. Петровић не наводи који су, али би могло да се претпостави да су то управо Јован Цекић, Ђока Павловић и Нетко Младеновић, с обзиром да је Цекић у чланку из 1946. наводио да су аутомобилом ушли у град „око самог заласка сунца“ (тада није било

померања часовника на тзв. летње време, па је мрак падао раније). Даље Петровић јасно наводи да 10. септембра партизани улазе у град. Петровићеве записи, који се не односе само на Други светски рат, објављени су тек 1996, давно после његове смрти, под називом *Историја града Пирота : грађа Светислава Петровића*. Иако се социјализам урушио већ 1990. године, 8. септембар се славио и даље као Дан ослобођења управо до те, 1996. Од наредне године као Дан града прослављао се 28. децембар, дан ослобођења од османлијске власти. Ипак, одмах после места где Петровић пише о 9. септембру као дану када су три партизана дошла у град, приређивач Петровићеве књиге Борислава Лилић ставила је знак за фусноту у којој контрира Петровићу цитирајући онај део чланка Јована Цекића из 1974. где он тврди да су се њих тројица партизанских преговарача довезла у Пирот 6. септембра. Лилићева је овим можда хтела да се унапред одбрани од евентуалних критика оних који су и тада говорили да је Пирот ослобођен 8. септембра, а за које је проценила да су можда и даље утицајни (Петровић, С., 1996, стр. 73).

У тоталитарном систему који је после рата створен у Југославији по узору на Совјетски Савез, а који је после увођења самоуправљања само делимично разлабављен, партијско-политички врх је имао задњу реч у скоро свему – одлучивао о инвестицијама у привреди, урбанистичком развоју, будно пратио шта се дешава у култури, имао своје представнике у спортским клубовима, па није чудо да је одлучивао и о датуму ослобођења. У таквом амбијенту било је уобичајено да неке нејасне ствари остану трајно неразјашњене или забашурене. Иако је примера за то већ било у овом раду, навешћемо још неке. За многе је остала неразјашњена смрт Предрага Бошковића Павла, омиљеног пиротског партизана. Деценијама се у Пироту говорало, и то не само од некакве опозиције, које није ни било, већ и од истакнутих чланова Партије и високих официра ЈНА да су Павлово убиство организовали неки врло амбициозни људи из пиротског партизанског руководства, љубоморни на његову популарност у народу. Из раније поменутог разговора са Браниславом Николићем, братом Момчила Милутиновића Слободана, аутор је сазнао да Слободанова породица сматра да је и његово убиство можда организовано од стране истих људи, опет због велике популарности овог истакнутог пиротског партизана. Никада није спроведена ваљана судска истрага о овим случајевима, па се још мање могло очекивати да се тиме баве истраживачи – научници.

Забашурена је и суревњивост која је унутар партизанског покрета у извесној мери постојала између Пироћанаца с једне и Црнотраваца и Лужничана с друге стране. Наиме, НОП се у Црној

Трави и Лужници брже развијао него у пиротском крају, па су се Црнотравци и Лужничани раније и лакше наметнули за руководиоце. С друге стране, ти људи су били углавном сељаци или зидари – печалбари, док је у Пироту унутар радничког и комунистичког покрета било и солидно образованих људи. Међутим, када је формиран Пиротски партизански одред, иако су у њему борци из пиротског краја чинили већину, Окружни комитет КПЈ за Пирот, у коме су већину чинили Црнотравци и Лужничани, донео је одлуку да први командант тог одреда буде Лужничанин Зарије Благојевић, сељак из Студене који је био неписмен. У лето 1944, од преког суда Пиротског одреда осуђена су на смрт и стрељана два Пироћанца, Јован Николић Јоца, један од првих пиротских партизана и рођени брат још познатијег Сенише Николића Драгоша, као и Драган Костић, члан првог пиротског одбора Народноослободилачког фронта, и то за дела за која је смртна казна вероватно била престрога. Пошто су у руководству пиротског одреда доминирали Црнотравци и Лужничани, они су одлучујуће могли да утичу и на преки суд. Када су у јесен 1944. чланови пиротског месног комитета СКОЈ-а на челу са Сенишом Милкићем изнели извесне примедбе на постављање неког не-Пироћанца на одговорно место у Пироту, били су брзопотезно послати у различите војне јединице и тако удаљени из пиротског политичког живота (ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, к. 9, Прилог за историју НОР-а у Пироту Сенише Милкића – пропратно писмо СУБНОР-у Пирота; ИАП, ф. Христифор Живковић Цикан, к. 25, Писана грађа за историју НОП пиротског округа, стр. 50; Илић, 1974, стр. 102; Модић и Јончић, 1989, стр. 48, 49, 55, 56).

Ако није постојао задовољавајући друштвени амбијент за разјашњење елементарних чињеница, још мање га је било за преиспитивање главних друштвених токова, а основа за то је било и када се ради о покрету отпора у Другом светском рату, како у целини, тако и што се његових ужих сегмената тиче. Изазован пример за то су догађаји у лужничком селу Стол октобра 1943. Једне вечери група партизана на челу са Живојином Николићем Брком дошла је у село и одржала збор, а затим отишла. Сазнавши за то, бугарска војна јединица која је била у близини дошла је рано ујутро у село, покупила мушкарце и стрељала 46 а ранила 22, успут попаливши већи број зграда. Зашто су партизани дошли у село? Новица Живковић у Писаној грађи пише да су хтели да одрже збор и „да би предузели мере против неколико издајника у селу“. (Овај податак Живковић је изоставио из верзије тог текста која је 13 година касније објављена у *Пиротском зборнику*.) Живковић не пише да ли су партизани извршили други део свог задатка, који је могао да се обави и другачије. Могло је да се ноћу тихо оде

директно у куће тих „издајника“ и да се они заплаше или чак ликвидирају, или да се сачека погодна прилика када ти људи излазе из села до својих појата и слично. Уместо тога, партизани долазе помпезно, држе збор, Брка диже себи рејтинг у свом родном селу одакле се са родитељима иселио тридесетак година раније. Новица Живковић наводи да су сељаци партизанима у школи дали и вечеру. И овај податак касније је изоставио у *Пиротском зборнику*. Партизани су, дакле, одржали говоре, затим су се лепо најели и вратили у шуму, можда и не завршивши посао са „издајницима“, док су сељаци остали на милост и немилост бугарској казненој експедицији. Живковић наводи да сељаци нису одговорали бугарским официрима на питања о збору претходне вечери и о кретању партизана. Ако је било тако, тражене податке сељаци нису дали бугарским официрима не само из неког апстрактног патриотизма (мада је могло да буде и тога), већ и зато што су знали да ако то учине, већ после неколико дана могу да дођу партизани и да их убију. И метак бугарске војске и партизански метак убија подједнако (ИАП, ф. Христифор Живковић Цикан, к. 25, Писана грађа за историју НОП-а, стр. 91, 92; Живковић, Н., 1974, стр. 194, 195). Имајући у виду свој главни циљ, а то није било само ослобођење земље већ и освајање апсолутне власти, партизани као да нису водили довољно рачуна о томе колико обичан народ мора да страда да би се ти циљеви остварили. Слична примедба може да се стави и четницима. Стицајем околности, скоро у исто време када и догађаји у Столу, октобра 1943. догодио се и напад Борошевих четника на бугарску посаду у Кални, а одмах после тога одмазда бугарске војске у којој су убијена 82 сељака, о чему је у овом раду већ писано. Шта су Борош и његови људи мислили да остваре својим нападом на Калну и да ли су имали на уму и могуће последице? У послератној Југославији простора за дискусије о овим темама није било, а онај ко би их евентуално покренуо, ризиковао би велике проблеме и вероватно би био проглашен за „непријатеља“.

Раније смо већ навели да у првим изјавама које су давали истакнути партизани Историјском архиву ЦК СКС и Окружној групи за писање историје НОП-а нема неке веће идеализације, за шта се тада вероватно није ни осећала потреба. Одмах после рата, покретач НОП-а – Комунистичка партија, преузела је сву власт базирајући њен легитимитет на својој улози у ослобађању земље. И наредних петнаестак година тај легитимитет био је скоро неокрњен. Власт је постигла значајне успехе у брзој обнови и изградњи земље, а педесетих година, вешто лавирајући између Истока и Запада, Тито је од западних земаља извукао значајну економску помоћ. Животни стандард становништва брзо расте, отвара се велики број радних

места, људи себи граде куће или добијају станове, бесплатно се школују и лече. Шездесетих година ситуација почиње да се мења, покреће се привредна реформа која не отклања економске противуречности, расту социјалне разлике, велики број људи одлази на рад у иностранство, земља се од седамдесетих година прекомерно задужује у иностранству да би се одржао привид економског напретка и све се на крају завршава великом економском и политичком кризом и урушавањем социјализма. У демократским земљама легитимитет неке власти код становништва проверава се на слободним изборима, али тадашња једина и владајућа партија на то није ни помишљала, већ је и даље легитимитет настојала да одржава сталним подсећањем на своје заслуге у ослобађању земље у Другом светском рату. Због тога званични идеолози и публицисти појачавају идеализацију и митологизацију НОБ. Иако су у овом раду већ били навођени примери „улепшавања историје“, овде ће бити истакнут још један, на којем се нарочито лепо види постепени развој тог „улепшавања“. Реч је о тзв. Цациној групи. Задњих дана децембра 1941, неколико бораца Сврљишког партизанског одреда пореклом из старопланинских села, без одобрења штаба одреда, прешло је новоуспостављену недићевско-бугарску границу са намером да у селима свог завичаја подстиче народ на устанак. У томе су имали одређеног успеха и број бораца се брзо повећао на преко тридесет. Али већ после првог озбиљнијег сукоба са бугарском полицијом и војском, чланови групе су се поколебали и одлучили да подељени у мање групе некако умакну бугарским снагама. Међутим, само мањи део је успео да се прукључи Сврљишком одреду, док је већина ухваћена, од којих су седморица осуђена на смрт, а остали на временске казне затвора. Ова јединица живела је непуних месец дана. Став према њој у Стенографским белешкама из 1953. је оштар, групи се не даје никаво име, чак ни „Цацина“. Указује се на непоштовање партизанског морала од стране те групе и конкретно наводи да су неименовани припадници те групе пребили и опљачкали неког старца у Базовику отевши му дукате. Годину дана касније, у књизи *Пирот : 1944-1954*, у основи се задржава негативан став према овој групи, и даље се не зове никако, а речи „покрет“ и „одред“ омаловажавајуће се стављају под наводнике. Већ 1961. ситуација се мења. Тодор Васић, који је у Писаној грађи писао део о партизанским јединицама, преузима опширан, избалансиран став Петра Козића из допуна Стенографских белешки из 1960. године.¹¹

¹¹ Када се припремао овај рад, допуне Стенографских белешака из 1960. није било у пиротском Историјском архиву, па није ни јасно зашто је и Козић давао изјаву у њима, с обзиром да нисмо нашли податке да је био борац у рату.

Користи се назив Цацина или Височка група и каже да, иако је створена самоиницијативно, „њена делатност ниуколико није била у супротности са општом линијом НОП-а“. У *Путевима револуције* 1965, Козић понавља свој став из допуна Стенографских белешки у коме критикује руководство ове групе, али и наводи да је народ „прихватио позив за борбу против окупације и бугарске власти“. Десетак година касније, у *Пиротском зборнику* број 6 из 1974, објављује се чланак Момчила Манчића Павловића, једног од припадника Цацине групе, у коме је однос према њој већ потпуно позитиван, а група се назива Височка партизанска чета. Шлаг на тарту ставља Христифор Живковић Цикан који 1985. у својој *Хронологији* каже да је ова група (придев Цацина нигде не спомиње) прерасла у чету „у народу познату као Височка партизанска чета“. Како је Цикан тек после 43 године сазнао да је баш народ тако назвао Цацину групу? У селима кроз која је група прошла живело је једва писмено или чак потпуно неписмено становништво које је склоно једноставном изражавању, па би израз Височка партизанска чета за њих вероватно био прегломазан. Поред тога, реч *партизан* се до Другог светског рата ретко користила, док је у овом крају био уобичајен назив *комита*, па су и чланови групе на зборовима по селима објашњавали да нису комите, него партизани. И коришћење придева *Височка* је донекле проблематично, јер група није деловала само у Високу, већ и у Буцаку, одакле је (из села Ћуштица), родом и сам Добросав Костић Цаца, по коме је група и добила прво име. Назив Височка партизанска чета вероватно су много година после рата смислили пиротски апологети НОБ-а, међу којима је и Цикан (ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, к. 1, фасцикла 4, Оптужница против Цацине групе по судском предмету бр. 979/1942, к. 7, Стенографске белешке – документ 13410, стр. 22, 23; ф. Христифор Живковић Цикан, к. 25, Писана грађа за историју НОП-а, стр. 112, 113; Пирот : 1944-1954, 1954, стр. 9, 10; Козић, 1965, стр. 63-65; Манчић, 1974; Живковић, Х., 1985, стр. 43, 47-53).

Поред општих разлога за преувеличавање НОБ које је имала власт у целој земљи, у Пироту је постојао и један посебан. Наиме, водећи српски комунисти, који су били главни кадровици у Партији и руководили тајном, политичком полицијом (тзв. ОЗНА – Одељење за заштиту народа, касније УДБА – Управа државне безбедности) –

Александар Ранковић, Слободан Пенезић Крцун¹² и њихови сарадници нису имали превише поверења у кадрове из Пирота, сумњајући да су можда пробугарски оријентисани. Зато су у Пироту неко време после рата на најодговорнијим функцијама у Партији често били људи са стране, на пример Јован Цекић из Лесковца, Светислав Поповић Тиле из околине Прокупља, Драгомир Николић Шипа из Свођа код Власотинца, Стојадин Стошић Диче из околине Врања, итд. Све до Брионског пленума 1966. и пада Ранковића, у Пироту је тешко или никако Пироћанац могао да постане тужилац, начелник полиције или УДБ-е. Старији Пироћанци се и сада сећају имена људи са стране у тим службама, као што су Добрица Стојановић, Бранко Ножица, итд. Стицајем околности, аутор је у другој половини осамдесетих година често контактирао са људима из тадашњег општинског руководства и сазнао да су они, иако су педесетих година били тек омладинци, добро запамтили то неповерење према пиротским кадровима. Нешто од тога аутор је сазнао и у већ поменутом разговору са Десимиром Петровићем из децембра 2005. Преувеличавање неких догађаја из НОБ-а у пиротском крају могло је да има функцију поправљања имиџа и убеђивања моћних политичких врхова да Пирот није пробугарски крај.

У овом раду је речено да су неки аутори избегавали да се озбиљније баве разлозима због којих је покрет отпора у пиротском крају био слабији него у другим крајевима Србије и Југославије. Иако би потпунији одговор требало да уследи тек након свеобухватног истраживања, неке назнаке могу да се кажу већ сада. У досада навођеним разлозима за слаб покрет отпора у пиротском крају од стране разних аутора често се истиче да је овај крај био одвојен од осталог дела Србије добро чуваном границом и да је Бугарска на овом терену успоставила свој комплетан војни и административни апарат. Међутим, још неки крајеви, на пример Врање и околина, били су такође анектирани од стране Бугарске, па је тамо покрет отпора ипак био релативно јак, у сваком случају знатно јачи него у пиротском крају. Помиње се и то да због значаја пута и пруге који пролазе кроз Пирот, Бугари и Немци не би ни дозволили разбуктавање покрета отпора. Међутим, и кроз Врање је пролазио подједнако важан стратегијски пут и пруга, али је покрет

¹² Приликом једне посете Пироту 1963, Крцун је у шали рекао да би пола Пироћанаца преселио у његово Ужице, да науче Ђере да раде, али и да би половину Ужичана преселио у Пирот да „злу не требало... освеже мало српску крв овде.“ Шала у политици, макар изговорена и у опуштеној атмосфери за време ручка, увек има одређено значење. Овај догађај је прибележио Витомир Живковић, тада општински функционер, а пре тога обавештајац, коме је ова проблематика била добро позната (Живковић, В., 1997, стр. 199, 200).

отпора ипак био осетно јачи него у Пироту. Такође се обавезно помиње и непостојање организације КПЈ у пиротском крају на почетку рата. То је нешто озбиљнији разлог. Док у Пироту није било никакве партијске организације, у Врању је на почетку рата било око 30 чланова Партије, 20 кандидата и 40 скојеваца, плус нешто чланова и у околним селима (ИАП, ф. Пирот и околина у НОБ, Стенографске белешке - Врањска и Црнотравска група, документ 14032, стр. 1 и 2). Постојање организације КПЈ могло је да буде озбиљнији разлог за постојање јачег или слабијег покрета само када су у питању партизани, а никако не и када се ради о четницима. Међутим, и четници су у околини Врања били знатно активнији него у пиротском крају. Недостатак партијске организације на почетку рата у трећем, црнотравском крају није тамо превише омео развој партизанског покрета, а Партија се брзо изграђивала заједно са јачањем самог покрета (Николић, Ж., 1979, стр. 23, 362-365).

Постоји још нешто што је могло да утиче на слаб развој покрета отпора у пиротском крају, али се врло ретко помиње, јер се ради о некој врсти табуа. Реч је о неким културним особеностима Пироћанаца. Наиме, за време дуге отоманске владавине пиротски крај је имао јаке економске, културне и сваке друге везе са оним деловима Отоманског царства на којима се после руско-турског рата формирала модерна бугарска држава. Раздвојеност границом успостављеном после Берлинског конгреса изазвало је озбиљне економске и културне потресе. Како смо раније већ навели, један део Пироћанаца староседелаца се чак и иселио у Бугарску. И поред успостављене границе, Пироћанци су као трговци или печалбари и даље ишли у том правцу и видели да у Бугарској живи становништво које у свим облицима материјалне и духовне културе има многе сличности са њима – у језику, изворној народној ношњи, музици, архитектури кућа, начину организације породице, разноврсним обичајима. Сличности су се виделе и у многим ситним детаљима, рецимо у шарама на простиркама – поњавама, итд. Пироћанци су ишли и у другом правцу, у Србију, а када је формирана Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (Југославија) и у њу, и то не само пословно, већ и на одслужење војног рока. Као војници служили су и у оним крајевима за које су им говорили да у њима живе Срби – у Книнској Крајини, Лици, Кордуну, Банији, Босанској Крајини, деловима Херцеговине, Славоније и Војводине. И писмени и неписмени Пироћанци брзо су увиђали да их са тим становништвом деле многе разлике у материјалној и духовној култури, често много веће него разлике са комшијама из Бугарске. У извесној мери, оно што важи за наведене крајеве, важи чак и за Шумадију. Због своје српско-бугарске располућености, Пироћанци су већ за време и после српско-бугарског рата 1885. тешко

настрадали, па су изгледа одлучили да је најпрактичније да поштују или барем трпе сваку власт. И то може да буде значајан разлог због чега је све до пролећа 1944. врло мали број људи из пиротског краја био расположен за учешће у покрету отпора, било партизанском, било четничком.

На крају би могло да се закључи следеће:

О покрету отпора у Другом светском рату у пиротском крају нема много изворних архивских докумената пре свега зато што су оба покрета, и партизански и четнички, били прилично слаби на том подручју. Нека документација у оба покрета вероватно није баш најредовније ни вођена, а и ако јесте, део тога могао је бити изгубљен или уништен још за време рата, а и касније. Прва истраживања бугарских архива указују да би њиховим коришћењем могло да се у значајној мери дође до нових сазнања или да се боље осветле неке недоумице. Корисно би свакако било и поновно прочешљавање српских и југословенских архива. У недостачу изворних докумената, уз одређену дозу опреза и провере, корисно би могла да послужи и штампа, као и разне друге публикације, укључујући и аматерске књиге попут хроника села и слично.

Досадашњи радови о задатој теми су у значајној мери били натопљени идеологијом, у чему ће се сигурно сложити готово сви, али ће се вероватно јавити разлике на коју идеологију се мисли. Многи ће под идеолошким публикацијама подразумевати пре свега натопљеност комунистичком идеологијом, па пошто се социјализам (комунизам) урушио, неке веће идеологизације, наводно, више не може да буде. Као да се заборавља да је комунизам само једна од многих идеологија, те да има још једна која је у тумачењу друштвених појава дуже и јаче присутна од комунистичке, а то је националистичка идеологија. И за време социјализма национализам је био присутан, нарочито од када је социјализам ушао у период свог опадања, успевши не само да преживи, већ и да изузетно ојача, поготово на простору Балкана. У написима о пиротској прошлости насталим у Србији национализам се и раније и сада нарочито испољава као антибугаризам.

Међу досадашњим написима о покрету отпора у пиротском крају, чак и када би се апстраховале идеолошке наслаге, има мало методолошки доследних дела. За већину би реч *истраживање* могла да се користи само условно. Некад су то сећања непосредних учесника ратних догађаја који имају тешкоћа да направе објективну дистанцу или радови писани од стране аматера који неку озбиљнију методолошку основу нису ни постављали. Међу досадашњим ауторима нема ниједног који је на целовит и доследан начин истраживао покрет отпора у пиротском крају, што не значи да је касно да се то уради у будућности.

ЛИТЕРАТУРА

- Антић, Н. (1974). Пиротски партизански одред НОВЈ. *Пиротски зборник*, 6, 111-124.
- Антић, Н. (1986). На борбеном путу од Пирота до Приштине. *Лесковачки зборник*, 26, 175-180.
- Бранковић, С. (1997). *Село Сопот код Пирота*, Београд, Одбор САНУ за проучавање села; Културно-просветна заједница Републике Србије.
- Бугарчева, Е., Зидарова, Л. (2005). *Българите от Западните покрайнини (1878 – 1975)*, София, Главно управление на архивите при Министерския съвет.
- Цекић, Ј. (1974). Ослобођење града Пирота и околине. *Пиротски зборник*, 6, 125-133.
- Тирић, Ј., Живковић, В. (1974). *Крупац : географија, историја, друштвени живот, народноослободилачки рат*, Пирот, Музеј Понишавља.
- Дејановић, Д. (1974). *Биографије бораца Озренског и Сврљишког партизанског одреда*, Ниш, Градина.
- Илић, Ж. (1974). Пиротски одред. *Пиротски зборник*, 6, 101-105.
- Јанковић, Д. (1990). *Неко друго време*, Пирот, Народна библиотека.
- Јонић Игић, М. (2006). *Мале градске приче*, Београд, Центар за науку и културу „Свети Мина“, Центар за позоришну и филмску уметност.
- Колић, Б. (1974). Нишавска партизанска чета. *Пиротски зборник*, 6, 95-99.
- Костић, Б. (2009). *Мита Гага и браћа Цекић - оснивачи фабрике Тигар*, Пирот, Pi Press; Тигар.
- Костић, Б. (2013). *Тигар : раст и развој : 1945-1991*, Пирот, Pi-press; Тигар.
- Костић, В. (1974а). Рад КПЈ у пиротском ратном округу у времену од 1941. до 1944. године. *Пиротски зборник*, 6, 11-33.
- Костић, В. (1974б). Сврљишки (Нишавски) партизански одред 1941. године. *Пиротски зборник*, 6, 65-81.
- Козић, П. (1965). *Путевима револуције : прилог за проучавање радничког и народноослободилачког покрета у Пироту и околини*, Пирот, Одбор за прославу Двадесетогодишњице ослобођења; Слобода.
- Кулић, Д. (1992). *Бугарска окупација Србије : 1941-1944. Том 1*, Београд, Јустисија.
- Мадић, М., Јончић, Д. (1989). *Двадесет пета српска бригада*, Београд, Војноиздавачки и новински центар.

- Манчић, М. (1974). Рађање прве партизанске јединице у пиротском крају. *Пиротски зборник*, 6, 57-64.
- Манић, М. (2012). *Равногорски покрет у округу пиротском*, Пирот, Миљан Манић.
- Медојевић, Р. (1983). *Књига сјећања на учешће бораца из пиротског краја у јединицама 37. Санџачке ударне дивизије*, Бијело Поље, Скупштина општине; Општински одбор Савеза бораца 1941-1945.
- Мијалковић, М. (1974). Пирот и околина у НОБ 1941/1942. године. *Пиротски зборник*, 6, 33-56.
- Минић, В. (1989). *Завој*, Пирот, Графика.
- Мирчетић, Д., Костић, В. (1979). *Сврљишки-Нишавски партизански одред : (монографија)* (2. изд.), Ниш, Градина.
- Недељковић, В. (2009). *Барје Чифлик*, Пирот, Цицero.
- Николић, Г. (2015). Пиротски спорт између разоноде, политике и новца. *Пиротски зборник*, 40, 29-68. DOI: 10.5937/pirotzbor1641161N
- Николић, Ж. (1972). *22. српска дивизија* (2. изд.), Београд, Народна књига.
- Николић, Ж. (1979). *Југоисточна Србија у народноослободилачком рату и револуцији : 1941-1945*, Београд, Институт за савремену историју; Народна књига.
- Панајотовић, Т. (1982). *Пирот кроз векове : историјски догађаји, записи, предања, сећања, људске судбине*, Пирот, Слобода.
- Панајотовић, Т. (2016). *Пирот кроз векове. Књ. 1, период до 1944. Књ. 2, период 1944-2000* (2. изд.), Пирот, Pi-press; Музеј Понишавља; Т. Панајотовић.
- Панић, Д. (1988). *Наши пали*, Пирот, Слобода.
- Перовић, М. (1961). *Јужна Србија*, Београд, Нолит; Просвета.
- Петровић, С. (1996). *Историја града Пирота : грађа Светислава Петровића*, Пирот, Хемикалс.
- Петровић, В. (1985). *Велика Лукања : [од постанка до потапања]*, Пирот, Музеј Понишавља.
- Пирот : 1944-1954 : десет година социјалистичке изградње*. (1954). Пирот, Срески одбор Социјалистичког савеза радног народа.
- Пола века Института за новију историју Србије 1958-2008*. (2008). Београд, Институт за новију историју Србије.
- Ракић, И. (2016). Ослобођење пиротског краја у Другом светском рату септембра 1944. године. *Браничевски гласник*, 10, 215-230.
- Станковић, П. (2006). *Моје село Велико Боњинце*, Власотинце, П. Станковић.
- Стефановић, Б. (2011). *Бериловац : хроника села од XVI до XXI века : прилог за монографију : породична стабла (родослови најстаријих берилочких фамилија)*, Пирот, Музеј Понишавља.
- Стојанчевић, В. (1986). *Србија и Бугарска од Санстефанског мира до Берлинског конгреса*, Београд, Историјски институт; Просвета.

Златковић, Ђ. (1967). *Зла времена : монографија Лужнице : (1876-1945) : прилози за историју*, Бабушница, Народни универзитет; Савез бораца НОР-а.

Зубић, М. (2009). Датуми ослобођења Пирота. *Пиротски зборник*, 34, 21-28.

Живковић, А. (1991). *Двадесет седма српска НО бригада : од Видлица до Јадрана*, Београд, Институт за савремену историју; Републички одбор СУБНОР-а; Војноиздавачки и новински центар.

Живковић, Х. (1985). *Пирот и околина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији : 1941-1945 : (хронологија догађаја)*, Пирот, Општински одбор СУБНОР.

Живковић, М. (1979). Сачуване ратне публикације пиротских јединица. *Пиротски зборник*, 10, 129-142.

Живковић, М. (2011). *Градашница : село код Пирота*, Пирот, Рi-press; Београд, Сова.

Живковић, Н. (1974). Терор окупатора. *Пиротски зборник*, 6, 171-195.

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ¹³

Историјски архив Пирот (ИАП) – фондови: Пирот и околина у НОБ, Христифор Живковић Цикан, Гимназија Пирот, Трговачка радња Јосифа Ристића

Централен државен архив - Софија (ЦДА) - фондови: 1239К, 1366К, 1351К, 1404К, 258К, 231К, 1564К, 177К, 2123К

Софийски универзитет „Св. Климент Охридски“ Отдел „Универзитетски архив“, фондови 1 и 16

Музеј Понишавља Пирот, Легат Николе Антића

Примљено/ Received on 04.09.2017.

Прихваћено/ Accepted on 04.10.2017.

¹³ Детаљни подаци о необјављеним изворима дати су у самом раду тамо где су и навођени, а у складу са примењеним АПА цитатним стилом. Да би се олакшао рад будућим истраживачима, на крају се даје и основни преглед необјављених извора.